

Rättvisa och effektivitet

– en idéanalys

Rapport till Expertgruppen för studier i offentlig ekonomi

Av Sven Ove Hansson

Förord

Måste politiker välja mellan rättvisa och effektivitet? Professorn i filosofi vid Kungl. Tekniska Högskolan i Stockholm Sven Ove Hansson ger i denna ESO-rapport sitt bidrag till svaret på frågan om analyser i termer av effektivitet skall tonas ner till förmån för analyser i rättvisetermer.

Genom idéanalys reder författaren ut hur rättvisa och effektivitet förhåller sig till varandra och visar de komplexa relationer mellan olika mål som kan uttryckas i termer av rättvisa och effektivitet.

Den bitvis teoretiska diskussionen görs konkret genom att barnomsorgen genomgående används som exempel, bland annat med frågeställningarna: Är en rimlig tolkning av ”lika behandling” att samma taxa skall gälla för alla eller att den ekonomiska uppoffringen skall vara lika stor för alla? Bör ett avgiftssystem vara rättvist?

ESO önskar att rapporten skall bidra till fördjupade diskussioner i dessa frågor. Som vanligt i ESO-sammanhang svarar författaren själv för innehåll, slutsatser och förslag i rapporten.

Stockholm i juni 2001

Leni Björklund
Ordförande för ESO

Innehåll

1	Sammanfattning	7
2	Inledning	15
3	Om begreppsliga kontroverser	17
4	Rättvisa	20
5	Jämlikhet	24
6	Effektivitet	29
7	En jämförelse mellan begreppen	35
8	Vad skall vara rättvist och effektivt?	43
9	Konflikt mellan begreppen?	53
10	Slutsatser och förslag	64
	Bilaga 1: Rättvisans och effektivitetens målkonflikter	67
	Bilaga 2: Typer av interpersonella beroenden	73
	Bilaga 3: Pareto-effektivitet och jämlikhet	80
	Referenser	89
	Summary – Justice and Efficiency	95

1 Sammanfattning

I den allmänna debatten om ekonomisk politik framstår rättvisa och effektivitet som två centrala motsatsord. I den ekonomiska politiken har vi, brukar det framhållas, ett val mellan dessa båda ideal. Vill vi uppnå det ena, får det ske på bekostnad av det andra. Denna motsättning framstår som särskilt betydelsefull inom den offentliga sektorns ekonomi, eftersom denna är föremål för starka krav om såväl rättvisa som effektivitet. Det kan då vara berättigat att fråga: Skall vi tona ned analyser i termer av effektivitet till förmån för analyser i rättvisetermer?

Syftet med denna skrift är att bidra till att besvara den frågan. Metoden är idéanalytisk, jag avser att söka reda ut hur rättvisa och effektivitet förhåller sig till varandra. Förhållandet dem emellan är inte alls så enkelt eller entydigt som det ofta framställs.

1.1 Rättvisa

Rättvisa är ett kontroversiellt begrepp, som används på många olika sätt. Flertalet av de föreställningar om rättvisa som förekommer i samhällsdebatten kan hänföras till endera av två huvudsakliga tolkningar av begreppet. Den ena är *jämlikhet*. Med jämlikhet menas – i grova drag – att alla människor skall ha samma rättigheter och att de nyttigheter som finns i samhället skall fördelas så lika som möjligt. Den andra tolkningen är *behålla-rättvisa*, det vill säga uppfattningen att var och en skall ha rätt att behålla sådant som hon har fått eller skaffat sig på ett rättmätigt sätt. Den politiska striden mellan

vänster och höger kan till väsentlig del uppfattas som en strid om utrymmet för dessa båda rättvisepprinciper.

Jämlikhet är inte detsamma som lika fördelning. I en del fall framstår en lika fördelning närmast som stridande mot gängse jämlikhetsideal. (Ett exempel är att fördela insulin i lika doser till både diabetiker och icke-diabetiker. Det framstår som mera jämlikt i detta fall att fördela efter behov.) Däremot kan man definiera jämlikhet som *lika fördelning som syftar till rättvisa*. Att sträva efter jämlikhet är att sträva efter en lika fördelning av något, och att göra detta i syfte att uppnå rättvisa.

1.2 Effektivitet

Betydelsekärnan hos effektivitetsbegreppet kan översättas som "måluppfyllelse". Att vara effektiv är att uppfylla vissa mål. I en del sammanhang används ordet "effektivitet" om uppfyllandet av ett enda mål. Men i de flesta ekonomiska sammanhang åsyftar effektivitet två eller flera mål. Den generella definitionen kan uttryckas på följande sätt:

Effektivitet med avseende på en viss uppsättning mål är uppfylld om, och endast om, inget av målen skulle kunna uppnås i högre grad utan att något av de andra skulle uppnås i lägre grad.

De olika varianterna av effektivitet kan indelas efter hur många måldimensioner de avser. Endimensionell effektivitet förekommer bland annat i form av olika mått på totalproduktionen, till exempel bruttonationalprodukten (BNP). En betydelsefull form av tvådimensionell effektivitet är kostnadseffektivitet. Här har vi att göra med två mål, varav det ena handlar om att hålla nere kostnaderna och det andra i regel om att maximera produktionen av någon vara eller tjänst. En annan form av tvådimensionell effektivitet är produktivitet, mätt till exempel som produktionsvolym per arbetstimme. De två målen är här maximering av produktionsvolym och minimering av arbetsinsats.

Den viktigaste formen av mångdimensionell effektivitet är Pareto-effektivitet, som också kallas Pareto-optimalitet. Den består i en effektiv tilldelning av en nytta inom en grupp av personer. Att en fördelning är Pareto-effektiv betyder att ingen skulle kunna få mer utan att någon annan då fick mindre. Pareto-effektivitet har central betydelse i ekonomisk analys, och har med rätta beskrivits som "ekonomins normativa standard".

Ordet effektivitet har i en del sammanhang fått en bibetydelse av ensidig inriktning på mätbara mål, ibland rentav känslolöshet och bortseende från mänskliga och miljömässiga värden. Detta är emellertid inte en del av effektivitetsbegreppet. Svåråttbara och "mjuka" mål kan utgöra dimensioner i effektivitetsanalysen, likaväl som enkelt mätbara ekonomiska parametrar.

1.3 Vad är det som skall vara rättvist eller effektivt?

Det räcker inte att diskutera rättvisa och effektivitet på ett rent abstrakt plan. Det är också nödvändigt att ställa frågan: Vad är det som skall vara rättvist eller effektivt? Vad skall vi fördela rättvist, och vad skall uppnås på ett effektivt sätt?

Ett enkelt svar på dessa båda frågor skulle kunna vara "allt gott som människor vill ha". Men riktigt så enkelt är det inte. Det finns nämligen mycket som är gott eller eftersträvansvärt men som ändå inte rimligen kan räknas hit eftersom det inte är en samhällsangelägenhet. Man skulle till exempel i princip kunna tala om en effektiv allokering av äktenskapspartners eller en jämlik fördelning av familjelycka. Men det är inte många som skulle vilja se några samhällsinsatser inom dessa områden, helt enkelt därför att vi anser detta vara sådant som var och en får eftersträva i sitt eget liv, och som samhället varken skall försöka fördela eller optimera.

De båda frågorna "vad skall fördelas rättvist" och "vad skall eftersträvas effektivt" kan till väsentlig del återföras till en och samma grundfråga, nämligen "Vad är det individuellt goda som skall eftersträvas av samhället?". Ett rimligt svar är "välfärd". Detta är också det gängse svaret i de flesta ekonomiska sammanhang. Dock är det inte välbestämt vad som menas med välfärd. Det finns två helt

olika tolkningar av begreppet. Enligt den ena tolkningen handlar välfärd om människors inre tillstånd. En människas välfärd – eller som vi på svenska kan säga: välbefinnande – är större, ju lyckligare eller mer tillfredsställd hon är. Enligt den andra tolkningen handlar välfärd om människors yttre förhållanden. En människas välfärd – eller som vi på svenska kan säga: välstånd – är större ju mer hennes behov är tillgodosedda. I regel avses då sådana behov som mat, sjukvård, bostad och utbildning.

I många fall sammanfaller strävan efter yttre välfärd med strävan efter inre välfärd. Den som föreslår en ökning av den yttre välfärden föreställer sig i allmänhet att följden även skall bli en ökning av den inre välfärden. Ökat välstånd syftar till ökat välbefinnande. Men i en mera preciserad diskussion finns det anledning att hålla de båda begreppen isär.

1.4 Konflikter mellan begreppen

Både rättvisa och effektivitet är mycket allmänna principer, som inte *i sig* står i konflikt med varandra. Det finns ingen logisk motsägelse mellan de båda begreppen, utan de motsägelser eller konflikter som kan uppstå måste ha sitt ursprung i deras *tillämpningar* på olika sociala situationer och omständigheter.

För att närmare kunna göra reda för sådana konflikter måste vi närmare specificera både rättvise- och effektivitetskraven. Vi håller oss här till de två rättvisebegrepp som framstår som de mest centrala, nämligen behålla-rättvisa och jämlikhet. Vidare håller vi oss till två effektivitetsbegrepp, nämligen Pareto-effektivitet och produktionsvolym. Vart och ett av dessa fyra begrepp kan tillämpas på olika jämförelseobjekt, av vilka de mest grundläggande är välstånd och välbefinnande. Detta ger oss ett stort antal möjliga kombinationer. Vi skall till en början hålla oss på välståndsnivån, det vill säga betrakta konflikter mellan de två rättvise- och två effektivitetsbegreppens tillämpning på välstånd, tolkat som materiell välfärd.

Den gängse föreställningen är att det finns en allmän konflikt mellan rättvisa och effektivitet. Detta är emellertid en alldeles för förenklad bild. En mera nyanserad analys visar att det även kan

förekomma konflikter mellan de två slagens effektivitet och mellan de två slagens rättvisa.

Konflikter *mellan de två typerna av effektivitet* brukar sällan diskuteras, men är ändå högst reella. Så uppstår till exempel en konflikt mellan produktionsvolym och Pareto-effektivitet vid varje tillfälle då någons intressen offras på utvecklingens altare, det vill säga då en försämring för en person eller grupp av personer genomförs i syfte att främja den allmänna ekonomiska utvecklingen. Varje gång en anställd förlorar sitt arbete därför att företaget rationaliserar, eller en småföretagare blir utslagen av en konkurrent som kan hålla lägre priser, har Pareto-effektiviteten fått ge vika för krav om andra slags effektivitet, till exempel en hög produktionsvolym (och/eller hög produktivitet).

Konflikter *mellan de båda rättvisebegreppen* är också mycket vanliga. Striden mellan vänster och höger i politiken handlar till stor del om vilket utrymme man vill ge jämlikheten respektive behållar-rättvisan.

Vidare finns flera slags konflikter mellan rättvisa och effektivitet. Konflikter *mellan Pareto-effektivitet och jämlikhet* uppstår i varje situation där det skulle gå att uppnå bättre resultat för alla genom att ge avkall på jämlikheten. Konflikter *mellan produktionsvolym och jämlikhet* uppstår i varje situation där den totala produktionen kan bli högre om man ger avkall på jämlikheten. Konflikter *mellan produktionsvolym och behållar-rättvisa* uppstår då den enskildas intressen får stå tillbaka för "utvecklingen". När ett företag förbättrar sin konkurrenskraft genom att rationalisera bort anställda är det inte bara Pareto-effektiviteten utan också behållar-rättvisan som får stryka på foten för maximeringen av den totala produktionen.

1.5 Människors beroende av varandra

Det gängse synsättet på förhållandet mellan välstånd och välbefinnande är att varje individs välbefinnande kan betraktas som en växande funktion av hennes välstånd, ju mer välstånd desto större välbefinnande. En avgörande svaghet i denna modell är att den utgår

från att varje individs välbefinnande bara beror på hennes *egna* yttre omständigheter. I själva verket kan en individs välbefinnande vara starkt beroende också av *andras* yttre omständigheter.

Ett sådant beroende kan ta många olika former. En av dessa förefaller att ha särskilt stor praktisk betydelse, nämligen egendomens funktion som skapare eller markör av social status. Med en terminologi införd av Hirsch kan vi kalla egendom med denna funktion för "positionell egendom" ("positionella varor"). Termen syftar på att sådan egendom påverkar ägarens position i den sociala hierarkin. Ett tydligt exempel är färg-TV vid tiden för färg-TVns genomförande. Det följde en viss social status med att ha en färgapparat. Att inte ha färg-TV var säkert i och för sig en viss nackdel, men dessutom var det förknippat med låg status. Denna lågstatus-effekt blev givetvis värre ju fler andra som hade färg-TV.

Tillgången till den positionella egendomen ökar i detta fall med den ekonomiska tillväxten. TV-apparater har blivit så vanliga att de till stor del förlorat sin roll som positionsbestämmare. Men när tillgången till positionell egendom ökar, övertas rollen av nya typer av föremål. Till själva positionerna i den sociala hierarkin är tillgången begränsad. Tävlan om positionella egendomar har därför, delvis med rätta, beskrivits som ett nollsummespel.

Positionseffekten har en mycket intressant inverkan på Pareto-effektiviteten. Detta visar sig om vi beräknar Pareto-effektivitet på välbefinnandenivån, det vill säga om vi tar reda på vilka samhällsförändringar som leder till förbättring av välbefinnandet för någon, men inte till försämring av välbefinnandet för någon, av de individer som är medtagna i jämförelsen. Vilka konsekvenser får det i denna kalkyl om egendom har positionseffekter, så att det är mer värt att ha nått en viss nivå ju färre av de övriga som har nått den? Svaret är, något överraskande: Effekten av detta blir i stora drag likartade dem av att kräva jämlikhet i välstånd. Med andra ord kan Pareto-effektivitet på välbefinnandenivå och jämlikhet på välståndsnivå under dessa omständigheter sammanfalla.

1.6 Välj rätt måldimensioner!

Det finns alltså inte någon allmän konflikt mellan rättvisa och effektivitet. Istället råder det komplexa relationer mellan de olika sociala mål som kan uttryckas i termer av rättvisa och av effektivitet. Dessa relationer kan ta formen både av konflikt och av sammanfallande intressen. Ibland kan två olika rättvisemål stå i konflikt, ibland två olika effektivitetsmål, ibland ett rättvisemål och ett effektivitetsmål. Att från dessa komplexa relationer dra slutsatsen att det finns en generell konflikt mellan rättvisa i sig och effektivitet i sig är inte en vetenskaplig analys, utan snarare en retorisk handling. För vetenskapliga ändamål måste vi hålla analysen på en mera detaljerad nivå. De konflikter som finns mellan vissa former av rättvisa och vissa former av effektivitet är viktiga att diskutera, och diskussionen bör då hållas på den specificerade nivå där de verkliga målkonflikterna finns.

Om begreppen rättvisa och effektivitet skall användas i en samhällsvetenskaplig analys måste man därför alltid klargöra vilket slags rättvisa och vilket slags effektivitet man avser. I fråga om effektivitet kan detta ta formen av en dimensionsanalys. Första steget i en sådan analys består i att ta reda på vilka de avsedda dimensionerna är, det vill säga vilka mål som effektiviteten avser. Det andra steget är att ta ställning till om det är rätt mål som har uppställts. Representerar vart och ett av dem verkligen någonting eftersträvansvärt, och ingår allt som är eftersträvansvärt i de uppställda målen?

Ett exempel: Antag att någon diskuterar effektiviteten på en operationsavdelning i termer av mängden utförda operationer per satsad krona. Detta är en tvådimensionell effektivitet av typen kostnadseffektivitet. De två uppställda målen är att verksamheten skall kosta så litet som möjligt och att så många personer som möjligt med behov av operation skall bli opererade. Det behövs inte mycket reflektion för att konstatera att viktiga mål för kirurgisk verksamhet har gått förlorade i denna reduktion till två dimen-

sioner. Det gäller framför allt mål som avser vårdens och omvårdnadens kvalitet.

När man ser sådana utelämnanden är det viktigt att ha klart för sig att det inte är själva det grundläggande effektivitetsbegreppet, eller idén om en analys i effektivitetstermer, som har kommit till korta. I stället är det valet av effektivitetsdimensioner som kan kritiseras. Det finns inget som hindrar oss från att ta med mål om vårdkvalitet i en analys av sjukvårdens effektivitet eller mål om pedagogiska kvaliteter i en analys av barnomsorgens effektivitet.

I detta och många andra fall behöver vi nya effektivitetsmått som tar hänsyn till mål som försummats i tidigare effektivitetsanalyser. Behovet av en sådan, mera utvecklad analys är särskilt stor inom den offentliga sektorn, som enligt sina uppdrag har viktiga kvalitetsmål att arbeta efter, till exempel inom omvårdnad och skola. Detta kan innebära att nya dimensioner måste läggas till effektivitetsdiskussionen.

Rättvisan kräver således inte att vi ger avkall på kravet om effektivitet, det vill säga måluppfyllelse. Däremot måste analysen anpassas så att den svarar mot de tämligen mångfacetterade mål som vi har satt upp, särskilt för den offentliga verksamheten.

2 Inledning

I den allmänna debatten om ekonomisk politik framstår rättvisa och effektivitet som två centrala motsatsord. I den ekonomiska politiken har vi, brukar det framhållas, ett val mellan dessa båda ideal. Vill vi uppnå det ena, får det ske på bekostnad av det andra. Denna motsättning framstår som särskilt betydelsefull inom den offentliga sektorns ekonomi, eftersom denna är föremål för starka krav om såväl rättvisa som effektivitet.

Studier av offentlig ekonomi har, kanske särskilt under senare år, fokuserats på effektivitet. Samtidigt har ekonomiämnet ofta kritiserats för att åsidosätta frågor om rättvisa. Det kan då vara berättigat att fråga: Skall vi tona ned analyser i termer av effektivitet till förmån för analyser i rättvisetermer?

Syftet med denna skrift är att bidra till att besvara den frågan. Metoden är idéanalytisk, det vill säga jag avser att söka reda ut hur rättvisa och effektivitet förhåller sig till varandra. Förhållandet dem emellan är inte alls så enkelt eller entydigt som det ofta framställs.

För att reda ut förhållandet mellan de båda begreppen krävs först och främst att man vet vad vart och ett av dem innebär. Detta kompliceras av att båda begreppen är politiskt kontroversiella. I kapitel 3 diskuteras på vilket sätt begreppen är omtvistade. Kapitel 4 ägnas åt innebörden av rättvisa och kapitel 5 åt det närstående begreppet jämlikhet. En motsvarande analys av begreppet effektivitet genomförs i kapitel 6, och i kapitel 7 jämförs de olika begreppen med varandra, särskilt med avseende på sin värdeladdning.

I varje konkret diskussion om rättvisa och effektivitet behöver det klagöras vad det är som skall fördelas rättvist, respektive

uppnås på ett effektivt sätt. Denna fråga behandlas i kapitel 8. Därmed är grunden lagd för att diskutera under vilka förutsättningar krav om rättvisa och effektivitet kommer i konflikt, och under vilka förutsättningar de kan sammanfalla. Detta är ämnet för kapitel 9, som bygger på ett mera formaliserat resonemang i bilagorna 1–3. I det avslutande kapitel 10 redovisar jag mina sammanfattande slutsatser.

Exemplet barnomsorg:

För att göra den bitvis rätt teoretiska diskussionen mera konkret används barnomsorgen genomgående som exempel. Tillämpningar på detta exempel är placerade i textutor som denna.

3 Om begreppsliga kontroverser

Rättvisa och effektivitet hör till de begrepp som är omtvistade i den ekonomiska och politiska debatten. Sådana begrepp kan vara omtvistade i två avseenden, som vi kan beskriva som två dimensioner i kontroverserna om centrala samhällsliga begrepp.

För det första kan samhällspolitikens begrepp indelas efter i vilken utsträckning deras *innebörd* är kontroversiell. Det finns begrepp vars innebörd de flesta är någorlunda eniga om. Så till exempel är de flesta överens om vad yttrandefrihet och byråkrati innebär. Andra begrepp är i detta avseende mera kontroversiella. Deras innebörd uppfattas olika efter vilken allmänpolitisk uppfattning man har. Frihet är ett av dessa mera kontroversiella begrepp. Frihetsbegreppet tolkas olika inom olika politiska riktningar.¹

För det andra kan man också dela in politiska begrepp efter hur omstridd deras *värde* laddning är. Nästan alla är överens om att frihet (vad man nu menar med det) är någonting positivt och att byråkrati är någonting negativt. Däremot går åsikterna isär om jämlikhet och avreglering är positiva eller negativa begrepp.

En mycket förenklad, men tror jag ändå upplysande bild av kontroverserna kring de politiska begreppen kan vi få genom att kombinera dessa båda indelningsgrunder, som i tabell 3.1. Det är inte svårt att placera in rättvisa i figuren. Rättvisa är ett allmänt omfattat honnörsord, på samma sätt som frihet. Rättvisa är också minst lika kontroversiellt som frihet till sin innebörd. Det märks till exempel i skattedebatten, där både anhängarna och motståndarna

¹ Hansson 1989.

till höga skatter med omfördelningssyfte åberopar rättviseskäl för sin ståndpunkt. Därför hör rättvisa hemma i samma ruta som frihet i tabellen.

Tabell 3.1 Begreppskontroversernas två dimensioner.

	Kontroversiell innehörd	Okontroversiell innehörd
Okontroversiell positiv värde- laddning	frihet	politisk demokrati yttrandefrihet
Kontroversiell värdeladdning	socialism marknadsekonomi	europaisk integration
Okontroversiell negativ värde- laddning	populism	byråkrati terrorism

Jämlikhet, som är betydelsemässigt besläktad med rättvisa, skiljer sig från rättvisa genom att inte bara ha en kontroversiell innehörd utan också en kontroversiell värdeladdning. Med andra ord: Olika politiska riktningar skiljer sig åt genom olika uppfattningar, inte bara om vad jämlikhet innebär utan också i frågan om jämlikhet är positivt eller negativt för samhället. Därför hamnar jämlikhet i tabellens "mest kontroversiella" ruta, tillsammans med socialism och marknadsekonomi.

Något svårare är det att placera in effektivitet i diagrammet. Dess innehörd är jämförelsevis okontroversiell, det vill säga det förekommer inga större kontroverser om vad som menas med effektivitet. I vida kretsar (inte minst bland ekonomer) har ordet en otvetydigt positiv värdeladdning, men det förekommer också att ekonomisk effektivitet framställs som ett omänskligt mål. Arbets-skador och utslitning beskrivs som offer på effektivitetens altare. Därför förefaller det säkrast att placera in ordet bland dem som har

kontroversiell värdeladdning, det vill säga det hamnar i samma ruta i tabellen som europeisk integration.²

Att de olika begreppen är kontroversiella gör dem svåra att analysera, men inte omöjliga. En vetenskapligt syftande analys av politiskt kontroversiella begrepp bör ta sikte på att identifiera dels de *olika* uttolkningar som förekommer, dels om möjligt också deras gemensamma betydelsekärna. Låt oss börja med att på detta sätt undersöka rättvisebegreppet.

Exemplet barnomsorg:

I barnomsorgsdebatten har det diskuterats huruvida maxtaxa är ett rättvist system eller inte. Ingen har ifrågasatt att ett avgiftssystem bör vara rättvist. Diskussionen har i stället handlat om vad som krävs för att det skall vara rättvist. Vi har alltså här en konflikt längs den ena av de båda konfliktdimensionerna (innebörd) men inte längs den andra (värdeladdning).

² Denna inplacering borde komma att ändras om man kunde få allmän acceptans för att diskutera effektivitet endast i relation till noga definierade mål, se kapitel 6.

4 Rättvisa

Rättvisa är, med en term som infördes i en berömd artikel av W.B. Gallie på 1950-talet, ett *till sin natur omtvistbart* begrepp (essentially contested concept). Detta innebär att det ligger i begreppets natur att man inte med förnuftsargument kan ge ett entydigt svar på frågan vad det skall anses innebära.³ Men även om ett begrepp är till sin natur omtvistbart, kan man föra ett rationellt samtal om dess innebörd. Samtal kan vara både rationella och ömsesidigt upplysande även om de inte leder till enighet. Rättsfilosofen H.L.A. Hart menade att rättvisa har en ”enhetlig eller konstant del” som är gemensam för alla språkbrukare och en annan del som varierar med olika åskådningar.⁴ John Rawls, som gjorde en snarlik uppdelning, kallade den konstanta delen av rättvisans idé för ”begreppet” (concept) om rättvisa och den variabla delen för en ”uppfattning” (conception) om rättvisa.⁵

Vilken är då den ”gemensamma delen” mellan olika uppfattningar om rättvisa? Enligt min mening kan man särskilja tre moment i rättvisans allmänna begrepp.

Det första momentet är att rättvisa handlar om vilka skillnader som finns mellan de omständigheter och villkor som människor utsätts för. När Robinson Crusoe var ensam fanns det ingen rättvisa eller orättvisa i hans tillvaro. Detta kunde finnas först när han inte längre var ensam.

Av detta följer att rättvisebegreppet förutsätter en ”referensgrupp”, det vill säga en grupp människor vars omständigheter

³ Gallie 1955. Se även Gray 1978, Miller 1983 och Swanton 1985. – På engelska förekommer dels termen *essentially contested*, dels *essentially contestable*.

⁴ Hart 1961, s 156.

⁵ Rawls 1972, s 5.

man jämför. I en diskussion om internationell rättvisa består denna referensgrupp av alla människor på jorden. I den gängse politiska diskussionen utgår man oftast från att det egna landets invånare utgör referensgruppen.

Det andra momentet är att rättvisa är ett entydigt positivt begrepp. Det är svårt att tänka sig att någon på allvar skulle anse sig vara motståndare till rättvisa.

Det tredje momentet är att rättvisa innebär att det finns godtagbara skäl för de skillnader som föreligger. Knappast någon skulle anse det rättvist om en domare kastar tärning för att avgöra hur många års fängelse hon skall döma en brottsling till. Regler som gör åtskillnad efter hudfärg är orättvisa, eftersom hudfärg inte är något godtagbart skäl att behandla människor olika. Men vilka skäl är egentligen godtagbara? Så snart vi börjar precisera detta lämnar vi det allmänna begreppet om rättvisa, och gör oss i stället till tolkar för olika mer kontroversiella rättvisebegrepp.

Detta tredje moment i rättvisebegreppet har uttryckts på ett något annorlunda sätt av H. L. A. Hart. Enligt honom kan den gemensamma delen hos olika uppfattningar om rättvisa sammanfattas som föreskriften att "behandla lika fall på samma sätt".⁶ Vilka fall som skall bedömas vara lika kan det dock finnas högst skilda uppfattningar om. Så fort detta börjar preciseras lämnar vi området för vad som är politiskt okontroversiellt. Antag till exempel att ett sjukhus tar emot två trafikoffer med likadana skador, av vilka den ena är skyldig och den andra oskyldig till olyckan. Skall de behandlas lika i fördelningen av knappa resurser? Är de, i Harts mening, lika fall som skall behandlas lika eller olika fall som får behandlas olika? Man kan skilja mellan olika uppfattningar om rättvisa efter de grunder på vilka de låter det avgöras när två fall är lika och därför skall behandlas på samma sätt. Så kan till exempel fördelning efter behov motiveras av att personer med lika behov skall behandlas lika, och fördelning efter förtjänst av att lika förtjänstfulla personer skall behandlas lika.

⁶ Hart 1961, s 156.

Exemplet barnomsorg:

Rättvisa mellan olika familjer innebär att de skall behandlas lika om det inte finns tillräckliga skäl för att behandla dem olika. Detta är tämligen okontroversiellt. Men för att kunna tillämpa denna regel måste man börja med att klargöra vad som menas med "lika behandling".

En rimlig tolkning av "lika behandling" i fråga om barnomsorgsavgift är att det skall betyda samma taxa för alla. Så resonerar man ofta om andra avgifter. Vi anser att till exempel operan behandlar alla lika när inträdesbiljetten kostar lika mycket oavsett vem som köper den. Att samma princip inte tillämpas på barnomsorgen beror förmodligen på att det inte anses ekonomiskt rimligt att tillhandahålla barnomsorg till samma pris för alla, utan att detta pris blir orimligt högt för lågavlönade.

En annan tolkning av "lika behandling" är att den ekonomiska uppoffringen skall vara lika stor för alla. Det är dock svårt att göra reda för vad detta mera exakt skall innebära.

Det är alltså ett mycket "tunt" begrepp om rättvisa som kommer fram ur dessa tre betydelsemoment. Tyvärr är det alltför tunt för att ge någon nämnvärd vägledning i praktiska samhällsfrågor. Varje rättvisebegrepp som kan göra detta kommer också att vara föremål för politiska motsättningar. Detta är i stort sett ett annat sätt att uttrycka att begreppet rättvisa är till sin natur omtvistbart.

Skall vi komma vidare, måste vi alltså se på *olika* begrepp om rättvisa. Det framkommer då att flertalet av de föreställningar om rättvisa som förekommer i samhällsdebatten kan hänföras till endera av två huvudsakliga tolkningar av begreppet.⁷ Den ena är *jämlikhet*. Med jämlikhet menas – i grova drag – att alla människor skall ha samma rättigheter och att de nyttigheter som finns i samhället skall fördelas så lika som möjligt. Den andra tolkningen är

⁷ Hansson 1984. Indelningen, liksom framställningen här i övrigt, avser endast fördelningsrättvisa.

behålla-rättvisa, det vill säga uppfattningen att var och en skall ha rätt att behålla sådant som hon har fått eller skaffat sig på ett rättmätigt sätt.

Den politiska striden mellan vänster och höger kan till väsentlig del uppfattas som en strid om utrymmet för dessa båda rättvisepprinciper. Vänstern brukar framhålla jämlikheten medan högern sätter behålla-rättvisan i första rummet. Men detta betyder inte att vänstern helt vill undanskaffa behålla-rättvisan eller högern jämlikheten. Om vi bortser från extrema ytterkantsgrupper, accepterar alla båda principerna, men ger dem olika stort utrymme. Behålla-rättvisans mest grundläggande del, nämligen rättssäkerhet i fråga om egendom, är på det hela taget okontroversiell över hela det politiska fältet. Detsamma gäller jämlikhetens mest grundläggande del, den allmänna och lika rösträtten.

Exemplet barnomsorg:

Inom barnomsorgen finns ett grundläggande jämlikhetskrav som är okontroversiellt i den svenska politiska diskursen, nämligen kravet om lika villkor för barnen.

Behålla-rättvisan har en mindre framträdande roll i diskussionen om barnomsorg. Den har förekommit främst i diskussioner om ekonomiska förhållanden. Det har ibland hävdats att skatteuttaget för barnomsorg är för högt och att föräldrarna borde kunna behålla pengarna och ha möjlighet att i stället använda dem för att ordna barnomsorgen på privat väg.

Det är intressant att notera att jämlikheten i barnomsorgsdebatten har tillämpats i första hand på barnens villkor, och behålla-rättvisan främst på föräldrarnas villkor.

Jämlikhet har den analytiska fördelen att lätt kunna göras till föremål för en preciserad, rentav matematisk, analys som möjliggör exakta jämförelser med effektivitet. Därför skall vi ägna ett särskilt kapitel åt jämlikhetens innebörd.

5 Jämlikhet

På svenska kan vi skilja mellan ”likhet” och ”jämlikhet”. På engelska – det språk på vilket den internationella diskussionen huvudsakligen förs – används ordet *equality* för båda begreppen. Men även på svenska, där vi rent språkligt kan skilja dem åt, är det inte ovanligt att de blandas samman på ett otydligt sätt. För att skaffa oss arbetsredskap vill jag börja med att införa och göra reda för en mera renodlat teknisk term, nämligen ”lika fördelning”. Denna kan i sin tur användas för att klarlägga innebörden hos ”jämlikhet”.⁸

Med ”lika fördelning” menas att alla i en grupp av människor har lika mycket av någonting mätbart. Lika fördelning är *inte* detsamma som jämlikhet. Om till exempel alla patienter på ett sjukhus får lika mycket läkartid är detta en lika fördelning, men de allra flesta skulle anse den ytterst ojämlig. En fördelning efter vårdbehov skulle svara bättre mot vad man vanligen menar med jämlikhet i ett fall som detta.⁹

Det vanligaste skälet att eftersträva lika fördelning är att man därigenom vill uppnå rättvisa. Lika fördelning kan emellertid också ha helt andra syften. Så till exempel kan en diktator fördela makten lika mellan sina närmast underlydande i syfte att ingen av dem skall få en alltför stark ställning. Detta är lika fördelning, men har inte mycket med jämlikhet att skaffa.

Om lika fördelning råder eller inte är väsentligen något som rent objektivt kan konstateras. Rösträtten är lika fördelad bland

⁸ På engelska kan termerna *equal distribution* och *egalitarianism* användas för att skilja mellan de båda bemärkningarna av *equality*. För detaljer om analysen av jämlikhetsbegreppet, se Hansson 2000c.

⁹ Om fördelning efter behov, se Miller 1980.

medlemmarna i en ekonomisk förening (endast) om var och en har lika antal röster. Inkomsterna från ett handelsbolag är lika fördelade bland delägarna (endast) om de alla får lika mycket, etc.¹⁰ Inga värdeomdömen är inblandade i dessa konstateranden, så länge som vi håller oss till det tekniska begreppet ”lika fördelning”.

Man kommer ett stycke på väg i preciseringen av jämlikhetens innebörd genom att definiera jämlikhet som en *lika fördelning som syftar till rättvisa*. Att sträva efter jämlikhet är att sträva efter en lika fördelning av något, och att göra detta i syfte att uppnå rättvisa. För att göra reda för jämlikheten kan vi alltså börja med att ställa frågan när man av rättviseskäl skall fördela någonting lika mellan människor. Det som fördelas kan vi kalla fördelningsobjektet.

Skillnaden mellan jämlikhet och lika fördelning framträder kanske tydligast om man studerar några fall av lika fördelning som vi i allmänhet inte skulle kalla för jämlikhet. Här följer fyra sådana exempel:

1. Insulinsprutor ges i lika omfattning till både diabetiker och icke-diabetiker.
2. Fläskkött fördelas lika i en befolkning som innehåller både människor som av religiösa skäl inte vill befatta sig med fläskkött och människor som anser fläskkött vara en god och nyttig föda.
3. En påse körsbär fördelas lika bland en grupp barn, av vilka en del gillar körsbär och andra inte gör det.
4. Apelsiner fördelas lika i en fartygsbesättning, av vilka en del har skörbjugg och andra är friska.

¹⁰ Därmed är det dock inte klargjort hur man skall bedöma olika grader av avvikelse från exakt lika fördelning. Betrakta t ex två ekonomiska föreningar med vardera fyra medlemmar. I den ena har två av medlemmarna vardera 2 röster och de andra två har 1 röst var. I den andra föreningen har en medlem 3 röster och de andra har 1 röst var. I vilken av dessa föreningar avviker fördelningen mest från en lika fördelning? Det finns åtskilliga matematiska förslag om hur man ska mäta graden av olikhet, av vilka Gini-koefficienten är den mest använda.

I inget av dessa exempel skulle vi anse att den lika fördelningen svarar mot vad man vanligen menar med jämlikhet. Med andra ord: det finns inte rimliga rättviseskäl att genomföra en lika fördelning i dessa fall. I exempel 1 och 2 har vi att göra med fördelningsobjekt som har positivt värde för en del av de människor bland vilka fördelningen görs men negativt värde för andra (nämligen fördelningsobjekten insulin respektive fläskkött). För sådana fördelningsobjekt framstår en lika fördelning inte som rättvis, och därför inte heller som jämlik.¹¹

I exempel 3 har vi att göra med ett fördelningsobjekt (körsbär) som, enligt exemplets antaganden, är av positivt värde för en del bland dem det fördelas bland, medan det för andra har neutralt (varken positivt eller negativt) värde.¹² Att fördela ett sådant fördelningsobjekt lika i hela gruppen framstår som omotiverat ur rättvisesynpunkt, och det är svårt att föreställa sig att någon skulle förordna en sådan fördelning med hänvisning till jämlikhetsskäl. Den naturliga lösningen är, ur jämlikhetssynpunkt, att dela körsbären lika mellan dem som vill ha körsbär.

De fall då en jämlik fördelning, det vill säga en lika fördelning av rättviseskäl, alls framstår som rimlig karaktäriseras av att fördelningsobjektet antingen har positivt värde för alla dem som det fördelas mellan, eller negativt värde för dem alla. Vi kan tala om en rättvis (eller jämlik) fördelning av pengar eller rösträtt, men också av till exempel skatter eller militärtjänstgöring. Vi utgår då från att pengar och rösträtt är något positivt för alla, liksom att det är negativt att behöva betala skatt eller göra värnplikt.

Exempel 4 visar att detta inte räcker. En ytterligare precisering behövs. I detta exempel befinner vi oss ombord på en båt där några i besättningen har fått skörbjugg. Det finns en låda med apelsiner ombord. Apelsinerna är nyttig föda för envar, men framförallt är de ett botemedel mot skörbjugg. Trots att de har positivt värde för alla skulle det knappast vara rättvist – eller jämlikt – att dela dem

¹¹ Jag har här valt att fokusera på sådana uttolkningar av jämlikhet som görs av personer som förordar jämlikhet. Jämlikhet används ibland också i förklenande bemärkelse om sådana samhällstillstånd som knappast någon anhängare av jämlikhet skulle förespråka. Se Hansson 1989, ss 109–129.

¹² Detta förutsätter att körsbären inte görs till föremål för handel eller byte.

lika mellan alla i besättningen. Orsaken är att några, nämligen de som är sjuka, har mycket större behov än de andra av apelsinerna. För att något skall vara lämpligt att fördela lika av rättviseskäl räcker det alltså inte att det har positivt värde för alla, utan det måste också ha ungefär lika stort värde för alla.

Sammanfattningsvis är en jämlik fördelning detsamma som en lika fördelning som görs av rättviseskäl. För att ett fördelningsobjekt alls skall vara aktuellt för att fördelas lika av rättviseskäl krävs att det antingen har ungefär lika stort positivt värde för dem det fördelas bland, eller ungefär lika stort negativt värde.

Med detta resonemang har vi uteslutit en del fördelningsobjekt, och konstaterat att ingen rimligen kan hävda att de av rättvise- eller jämlikhetsskäl bör fördelas lika. Detta räcker dock inte för att identifiera jämlikhetens fördelningsobjekt. Till frågan vilka de är återkommer vi i kapitel 8.

Exemplet barnomsorg:

Inom barnomsorgen har vi att göra med både positiva och negativa värden som det kan vara aktuellt att fördela jämligt. De positiva värdena består i tillgången till barnomsorg och i verksamhetens kvalitet, det vill säga allt det som barnomsorgen strävar efter att ge barnen. Det är som redan nämnts tämligen okontroversiellt vad som menas med en jämlig fördelning av dessa värden: De skall komma alla barn till del i lika utsträckning.

Det väsentliga negativa värdet i detta sammanhang är barnomsorgsavgiften. En jämlig fördelning kan här tolkas på två olika sätt.

Den ena tolkningen är att jämlikhet råder om barnomsorgsavgiften anpassas efter familjeekonomin. Den andra tolkningen är att jämlikhet råder om barnomsorgsavgiften är lika för alla. Ett vanligt argument för den senare ståndpunkten är att skillnaden i betalningsförmåga mellan olika familjer gäller alla varor och tjänster i samma mån. Man löser inte detta, kan det hävdas, genom att alla möjliga olika varor och tjänster åsätts olika priser efter köparens betalningsförmåga. I stället skulle lösningen stå att finna i en allmän inkomstutjämnning. Dock framstår denna tolkning som problematisk om en enhetlig avgift skulle bli så hög att den (med rådande inkomstfördelning) blev en svår ekonomisk belastning för en del familjer.

6 Effektivitet

Vi går nu över till att diskutera vårt andra huvudbegrepp, effektivitet. Det har, inte minst inom ekonomin, många utvecklingar och användningsområden. Betydsekärnan kan översättas som "måluppfyllelse". Att vara effektiv är att uppfylla vissa mål. Men givet denna grundbetydelse kan ordet tolkas på många sätt, beroende på vilka mål man åsyftar. Många diskussioner om effektivitet har blivit otydliga på grund av bristande klarhet i just detta avseende.

I en del sammanhang används ordet "effektivitet" om uppfyllandet av ett enda mål. Om vi säger att en dammsugare är effektiv menar vi att den har hög kapacitet att suga upp damm. Men i de flesta ekonomiska sammanhang åsyftar effektivitet två eller flera mål. Den generella definitionen av effektivitet kan uttryckas på följande sätt:

Effektivitet med avseende på en viss uppsättning mål är uppfylld om, och endast om, inget av målen skulle kunna uppnås i högre grad utan att något av de andra skulle uppnås i lägre grad.¹³

Effektivitet är ett meningsfullt begrepp i varje sammanhang där ett eller flera mål är uppsatt(a). Därför skulle man kunna tala om effektivitet även i ett samhälle med en enda människa. Robinson Crusoe kunde bedriva en (efter omständigheterna) effektiv spannmålsproduktion, men det fanns, som redan har framhållits, ingen

¹³ Le Grand 1990, s 559. Se även Nagel 1986.

rättvisa eller jämlikhet, ingen orättvisa eller ojämlikhet i hans lilla enpersonssamhälle. De begreppen blev inte tillämpliga förrän Fredag anlände.

Vi kan börja med det enklaste fallet, då effektivitet hänförs till ett enda mål. Detta kan kallas *endimensionell effektivitet*.¹⁴ Dammsugarexemplet ovan är ett tydligt fall. De kanske viktigaste formerna av endimensionell effektivitet torde dock vara olika mått på totalproduktionen, till exempel bruttonationalprodukten (BNP). En mera speciell form av endimensionell effektivitet är den som hänger samman med utilitarismen. Utilitarism är en moralteori som bygger på föreställningen att allt som bör eftersträvas i princip kan mätas och adderas till varannat i någon form av måttenhet (som typiskt anses mäta nytta eller lycka). Utilitarismens moralmaxim är att man skall maximera summan av all nytta. Av detta följer att alla mål blir reducerbara till ett enda: den maximala produktionen av nytta. För en utilitarist kommer därför alla former av effektivitet att kunna reduceras till en form av endimensionell effektivitet, nämligen maximal produktion av nytta.¹⁵

Exemplet barnomsorg:

I ekonomiska analyser av barnomsorgen brukar med effektivitet ofta avses barnomsorgens inverkan på den totala produktionen i samhället. Barnomsorgen bidrar till denna genom att möjliggöra kvinnors deltagande i arbetslivet.¹⁶

En betydelsefull form av tvådimensionell effektivitet är kostnads-effektivitet. Här har vi att göra med två mål, varav det ena handlar om att hålla nere kostnaderna och det andra i regel om att maximera produktionen av någon vara eller tjänst. Att sjukvården är kost-

¹⁴ På engelska används ”effectiveness”, för det som här kallas för endimensionell effektivitet. Det mera allmänna begreppet effektivitet benämns på engelska ”efficiency”.

¹⁵ Schmidt 1994, s 46.

¹⁶ Se Blomquist 1999 för en analys av barnomsorgen i ett samhällsekonomiskt perspektiv.

nadseffektiv betyder till exempel att man inte kan producera mer sjukvård för samma pengar, eller samma sjukvård för mindre pengar. (Därmed är inte sagt att begreppet ”kostnadseffektiv sjukvård” är väldefinierat. För att göra definitionen operationell måste man bestämma sig för vilka kostnader som skall räknas med och hur produktion av sjukvårdstjänster skall mätas.)

Exemplet barnomsorg:

För att tillämpa begreppet ”kostnadseffektivitet” på barnomsorgen måste man identifiera den andra dimension som skall ställas mot kostnaden. Detta kan göras på olika sätt. En rent kvantitativ kostnadseffektivitet kan definieras så att kostnaden ställs mot antalet barn som får plats i barnomsorgen. I denna bemärkelse är barnomsorgen kostnadseffektiv om man inte kan ge samma antal barn omsorg till lägre kostnad, alternativt fler barn omsorg till samma kostnad. (I varje rimlig tillämpning av detta kriterium får man utgå från en miniminivå på barnomsorgens kvalitet. Med denna restriktion blir definitionen av kostnadseffektivitet att man inte kan ge samma antal barn omsorg på minst den minimala kvalitetsnivån till lägre kostnad, alternativt fler barn omsorg på minst den minimala kvalitetsnivån till samma kostnad.)

En kvalitativ kostnadseffektivitet kan definieras så att kostnaden ställs mot barnomsorgens kvalitet. I denna bemärkelse är barnomsorgen kostnadseffektiv om man inte kan ge samma barn omsorg med högre kvalitet till samma kostnad, alternativt ge dem omsorg med samma kvalitet till lägre kostnad.

En annan form av tvådimensionell effektivitet är produktivitet, mätt till exempel som produktionsvolym per arbetstimme. De två målen är här maximering av produktionsvolym och minimering av arbetsinsats. För några år sedan fördes en livlig akademisk debatt

om relationen mellan effektivitet och produktivitet.¹⁷ En del forskare anklagade andra för att använda ordet "effektivitet" när de hellre borde ha använt "produktivitet". Diskussionen gällde bland annat påståendet att slavekonomin i de amerikanska sydstaterna var effektiv. De som hävdade detta hänvisade till att slavekonomin föreföll effektiv i termer om att producera stora mängder bomull per arbetstimme. Från den andra sidan i debatten framhölls att slavekonomin var utomordentligt ineffektiv i termer av att producera välfärd, och att den därför inte borde kallas effektiv.

Den viktigaste lärdomen man kan dra av denna diskussion är att ordet "effektivitet" inte är entydigt. Det har många olika innebörder, av vilka *en* sammanfaller med produktivitet. Det är därför inte fel att använda ordet effektivitet när man syftar på produktivitet, men man måste göra det tydligt att det är just denna innebörd som åsyftas.

Den viktigaste formen av mångdimensionell effektivitet är Pareto-effektivitet, som också kallas Pareto-optimalitet. Den består i en effektiv tilldelning av en nytta inom en grupp av personer.¹⁸ Att en tilldelning är Pareto-effektiv betyder att ingen skulle kunna få mer utan att någon annan då fick mindre. Som exempel kan vi tänka oss fördelningen av inkomster bland dem som arbetar på en verkstad, nämligen ägaren och tre anställda. Antag att ägaren tjänar 300000 kr per år och de anställda vardera 200000 kr. Denna fördelning är Pareto-effektiv om det är omöjligt för var och en att tjäna mer utan att någon av de andra måste tjäna mindre. Om det till exempel vore möjligt att höja lönen för en av de anställda till 210000 kr utan att någon av de andra får mindre, vore fördelningen inte Pareto-effektiv. Likaledes, om det vore möjligt att höja ägarens lön utan att sänka lönen för någon av de anställda, vore fördelningen inte heller då Pareto-effektiv. ("Möjligt" kan här tolkas till exempel som "förenligt med företagets fortbestånd".)

¹⁷ Saraydar 1989, 1990 och 1991, Schmidt 1994, Singh och Frantz 1991, Nye 1990.

¹⁸ Utfallet av att tillämpa Pareto-effektivitet är starkt beroende av vilka personer som inkluderas i analysen. Man brukar vanligen bara ta med den nuvarande generationen i Pareto-analysen. Tar man även med kommande generationer kan resultatet bli ett helt annat. (MacRae 1986.)

Pareto-effektivitet har central betydelse i ekonomisk analys, och har med rätta beskrivits som ”ekonomins normativa standard”.¹⁹ Det finns flera skäl till detta. Ett viktigt skäl är att man kan bedöma ekonomiska förhållanden enligt Pareto-kriteriet utan att göra interpersonella jämförelser, det vill säga jämförelser mellan olika människors välfärd och levnadsbetingelser i övrigt. Detta är egentligen ett annat sätt att säga att man slipper att ta hänsyn till rättvisefrågor, som ofta är mycket kontroversiella.

Ett annat viktigt skäl till Pareto-effektivitetens starka ställning är att det finns kraftfulla resultat från ekonomisk teori som utvisar att en ideal marknad för rent privata varor ger upphov till Pareto-optimalitet. Närmare bestämt kan det visas, i gängse idealiserade modeller, att Pareto-effektivitet uppnås så snart följande tre villkor är uppfyllda: (1) effektivitet i konsumtionen, det vill säga inget byte av varor mellan konsumenter kan genomföras där någon av dem får en bättre situation och ingen får en sämre situation, (2) effektivitet i produktionen, det vill säga om man omfördelar produktionsfaktorer mellan olika tillverkningsenheter kan detta inte öka tillverkningen av en vara utan att minska tillverkningen av en annan vara, och (3) att produktionens inriktning är anpassad till konsumenternas preferenser.²⁰ Detta nära samband mellan Pareto-effektivitet och en idealt fungerande marknadsekonomi har stor betydelse för Pareto-effektivitetens ställning i modern ekonomi.

Exemplet barnomsorg:

Det är svårt att tänka sig en mera väsentlig förändring av taxsystemet som inte skulle ha både vinnare och förlorare. Även om man till exempel sänker avgiften för alla familjer, måste de pengarna tas in via skatter, och det kommer att finnas familjer som förlorar mer skattevägen än de vinner avgiftsvägen. Därför är Pareto-kriteriet inte till särskilt stor vägledning då man diskuterar barnomsorgens taxsystem.

¹⁹ Cornes och Sandler 1996, s 23–24.

²⁰ Cornes och Sandler 1996, ss 22–23. Axelsson m. fl. 1988, ss 186–196.

”Effektivitet” utan närmare bestämning är alltså ungefär lika mångtydigt som ”rättvisa”. För att klargöra vad som i det enskilda fallet menas med effektivitet måste man ta reda på vilka de avsedda dimensionerna är. I den ekonomisk-politiska debatten råder ofta stor oklarhet i detta hänseende. Vilka dimensioner avses till exempel då man talar om en ”effektiv sjukvård”, en ”effektiv förvaltning” eller en ”effektiv inflationsbekämpning”? Man kan ofta avsevärt förbättra precisionen genom att specificera effektivitetens dimensioner.

Ordet ”effektivitet” har i en del sammanhang fått en bibetydelse av ensidig inriktning på mätbara mål, ibland rentav känslolöshet och bortseende från mänskliga och miljömässiga värden. Detta är emellertid inte en del av effektivitetsbegreppet. Svår-mätbara och ”mjuka” mål kan utgöra dimensioner i effektivitetsanalysen, lika väl som enkelt mätbara ekonomiska parametrar.

Exemplet barnomsorg:

Om man på ett rättvisande sätt skall diskutera den totala effektiviteten i barnomsorgen måste dimensionerna i effektivitetsmättet representera alla viktiga mål för barnomsorgen. Det innebär, om vi skall utgå från de officiellt fastställda målen för barnomsorgen, att ett flertal ”icke-ekonomiska” mål måste finnas med i effektivitetsmättet: barnens demokratiska fostran, förskolans samverkan med hemmen, etc. Ett sådant mångdimensionellt effektivitetsmått svarar bättre än traditionella effektivitetsmått mot samhällets krav på barnomsorgen. I gengäld blir det betydligt svårare att arbeta med än traditionella mått som enbart bygger på mer lättkvantifierade faktorer.

7 En jämförelse mellan begreppen

Begreppen jämlikhet och effektivitet har viktiga strukturella egenskaper gemensamma, som gör dem lätta att jämföra. Först och främst handlar både jämlikhet och effektivitet (i dess olika varianter) om en jämförelse mellan ett antal värdemässigt relevanta variabler. När vi till exempel diskuterar jämlikhet i fråga om inkomst bland de 100 anställda på en arbetsplats, har vi 100 variabler att röra oss med. Jämlikheten handlar om relationen mellan värdena på dessa variabler. I en diskussion om jämlikhet är antalet variabler helt enkelt lika med antalet personer som ingår i jämförelsen. För att man alls skall kunna tala om jämlikhet måste det finnas minst två personer att jämföra.

Även effektivitet handlar om värden på en samling variabler. Antalet variabler är här lika med antalet effektivitets-dimensioner. Så till exempel handlar produktionsvolym, som är en form av endimensionell effektivitet, om värdet hos en enda variabel, medan produktivitet och kostnadseffektivitet handlar om värdet hos två variabler. Pareto-effektivitet har lika många variabler som antalet personer som ingår i jämförelsen, och står därför i detta avseende nära jämlikhetsbegreppet.

Vi har redan konstaterat att de variabler som jämlikheten syftar på antingen alla avser något som är av positivt värde eller alla avser något som är av negativt värde. För endimensionell effektivitet gäller att (den enda) variabeln nästan undantagslöst är något som värderas positivt. "Nästan" syftar här på att man någon gång använder ordet "effektiv" om åstadkommandet av något oönskat. Så förekommer till exempel uttryck som "effektiva dödsmaskiner" eller "effektiv kapitalförstöring". Sådana uttryck används dock i regel med ironisk, raljerande eller eljest omskrivande innebörd. I

vart fall svarar detta språkbruk inte mot det vanliga ekonomiska eller samhällsvetenskapliga effektivitetsbegreppet. För de flesta ändamål kan man därför utgå från att den endimensionella effektivitetens variabel representerar något som värderas positivt.

För två- och mångdimensionell effektivitet är det ännu enklare. Om effektiviteten har två eller fler variabler, representerar de alltid alla något som värderas positivt.²¹

Exemplet barnomsorg:

Vi har ovan nämnt två sätt att bedöma kostnadseffektivitet för barnomsorgen. I båda fallen är den ena dimensionen kostnadsminimering. Den andra dimensionen är i det ena fallet antalet barn som får tillgång till barnomsorg och i det andra fallet barnomsorgens kvalitet. Båda dessa former av kostnadseffektivitet uppfyller alltså det nyss uppställda kriteriet: Samtliga variabler representerar något som värderas positivt.

De strukturella likheter och skillnader mellan jämlikhet och rättvisa som vi hittills har funnit sammanfattas i tabell 7.1.

²¹ Jämför Saraydar 1989, ss 56–57.

Tabell 7.1. En jämförelse mellan jämlikhet och effektivitet i strukturellt hänseende.

Jämlikhet	Effektivitet
Minst två variabler.	Minst en variabel.
Varje variabel är tillordnad en särskild individ.	Det kan, men behöver inte, vara fallet att varje variabel är tillordnad en särskild individ.
Antingen representerar varje variabel något som är av ungefär lika stort positivt värde för varje individ, eller något som har ungefär lika stort negativt värde för varje individ.	Varje variabel representerar något som är av positivt värde.

Vi kan nu övergå till att jämföra våra nyckelbegrepp i ett annat avseende, nämligen deras (eventuella) värdeladdning.

I diskussionen om rättvisa och effektivitet framhålls ofta skillnader i de båda begreppens värdeladdning. De olika formerna av effektivitet, däribland Pareto-effektivitet, brukar framställas som värdeneutrala analysredskap, medan jämlikhet uppfattas som värdemässigt kontroversiellt. Detta är ett bidragande skäl till att de olika effektivitetsbegreppen ofta har uppfattats som "opolitiska" och "objektiva" medan rättvisa och jämlikhet betraktas som "politiska" och "subjektiva". Frågan om de olika begreppens värdeladdning är dock mera komplicerad än vad den vanligen framställs som.

Vi konstaterade redan i kapitel 3 att rättvisa är ett värdeladdat begrepp. Med viss tillspetsning kan man säga att "rättvis" är en synonym till "bra", men en synonym med ett kraftigt begränsat tillämpningsområde: Den används väsentligen om fördelningen av tillgångar och andra fördelar mellan människor. (För fullständighetens skull bör dock nämnas att "rättvisa" – och i synnerhet engelskans "justice" – ibland används i en vidare bemärkelse, nämligen som en synonym för "bra" om samhällliga förhållanden i största allmänhet. I 1900-talets mest inflytelserika bok om rättvisa,

John Rawls' *En teori om rättvisa* (1972) användes ordet i denna vidare bemärkelse.²²)

Det tekniska begreppet "lika fördelning" som infördes i kapitel 5 är avsett att vara värdemässigt neutralt. Däremot framträder jämlikhet, som vi definierat det ("lika fördelning av rättviseskäl") som ett värdeladdat begrepp. Den närmaste engelska motsvarigheten, "equality", kan emellertid användas både i bemärkelsen "jämlikhet" och i bemärkelsen "lika fördelning", och kan därför uppfattas både som värdeladdat och som värdeneutralt.²³

Frågan om den eventuella värdeladdningen hos begreppet effektivitet är något mera komplicerad. Den gängse uppfattningen bland ekonomer synes vara att effektivitet är ett värdefritt (värdeneutralt) begrepp. Detta gäller inte minst Pareto-effektivitet, som har "räddat" många ekonomer från att dras in i kontroversiella bedömningar om vad som är en rättvis fördelning. Det finns dock kritiker som menar att effektivitetsbegreppet är långtifrån fritt från värdeladdning.²⁴

Det är tillrådligt att inleda en analys av effektivitetsbegreppets värdeladdning med endimensionell effektivitet. Vi har då att göra med uppfyllelse av ett enstaka, givet mål. Det går knappast att hävda att måluppfyllelse skulle ha något värde i sig, oberoende av det mål som uppfylls. Flera författare har också framhållit att effektivitet i sig inte kan ha något värde.²⁵ Men icke desto mindre framstår krav om till exempel en "effektiv miljöpolitik" eller en "effektiv försvarsmakt" som tydligt värdeladdade. Hur skall detta förklaras?

Förklaringen är att (det endimensionella) effektivitetsbegreppet är *värdebärande* i sina tillämpningar trots att det i sig inte är värdeladdat. Frasen "effektiv skogsavverkning" får mycket av den värdeladdning som "skogsavverkning" har. Närmare bestämt fun-

²² Le Grand 1991, ss 8–11.

²³ I den förstnämnda bemärkelsen av ordet är det korrekt att säga att graden av "equality" (lika fördelning) är "i grunden en faktafråga och därför i grunden en objektiv fråga". (Bronfenbrenner 1973, s 9.) Motsvarande gäller dock inte för svenskans "jämlikhet".

²⁴ Sen 1987.

²⁵ Sagoff 1986, s 309 och Le Grand 1990, s 560.

gerar "effektiv" som ett slags värdeförstärkare, som gör positiva värden mer positiva och negativa värden mer negativa. För den som uppfattar skogsavverkning som något positivt framstår en effektiv sådan som än mer positiv. För den som (förmodligen av miljöskäl) uppfattar skogsavverkning som något negativt framstår en effektiv sådan som än mer negativ.

Begreppet effektiv tillhör en ganska stor grupp av begrepp som kan benämnas *värde modifierare*.²⁶ En värde modifierare har i sig själv ingen värdeladdning, men kan förmedla och modifiera värdeladdningen hos andra begrepp som den kombineras med. Den förhåller sig därmed till äkta värdeobjekt på ungefär samma sätt som adjektiv, adverb och andra språkliga modifierare förhåller sig till sina bestämningsord. En annan värde modifierare är "50 % sannolikhet att...". Självfallet har "50 % sannolikhet" inget värde i sig. Däremot kan "50 % sannolikhet att X " ha olika värde för olika X . I allmänhet tjänstgör den som värdeförsvagare, det vill säga om X har positivt värde så har "50 % sannolikhet att X " också positivt värde men i lägre grad, och om X har negativt värde så har "50 % sannolikhet att X " negativt värde men i lägre grad.²⁷

Exemplet barnomsorg:

I den samhällsekonomiska diskussionen om barnomsorg åsyftas med effektivitet ofta bidraget till den totala samhällsliga produktionen. Denna form av effektivitet är till gagn enbart om man ser något positivt i att produktionen ökas. För en anhängare av "nolltillväxt" är denna effektivitet inget att eftersträva.

Flerdimensionell effektivitet är också en värde modifierare. Detta kan exemplifieras med ett enkelt tvådimensionellt fall. Vi kan utgå från att det är av positivt värde att gatorna hålls rena, och likaledes av positivt värde att kostnaden för gatuhållning hålls så låg som möjligt. Att gatuhållningen är kostnadseffektiv betyder helt en-

²⁶ Hansson 2000b.

²⁷ Hansson 2000b.

kelt att inget av dessa båda mål kan tillgodoses i ökad utsträckning utan att det andra tillgodoses i minskad utsträckning. Utsagan att gaturenhållningen bör vara kostnadseffektiv är ett värdeomdöme, men dess värdeinnehåll har inte sitt ursprung i själva effektivitetsbegreppet utan i de båda underliggande målen. Den modifiering av värdeinnehållet som åstadkoms av effektivitetsbegreppet framstår i detta fall också som tämligen måttlig. Ett analogt resonemang kan föras om andra former av flerdimensionell effektivitet, bland annat om Pareto-effektivitet. I det sistnämnda fallet stämmer denna analys mycket väl överens med ekonomen Kenneth Arrows uttalande att ”det är rimligt att hävda att en förändring av en allokering som leder till en förbättring för alla deltagare förvisso skall genomföras: detta är ett värdeomdöme och inte en beskrivande utsaga, men det är ett mycket svagt värdeomdöme.”²⁸

Sammantaget framstår effektivitetsbegreppet i sina olika varianter som en svag värdemodifierare. Den modifierar värdeladdningen hos sina bestämningstermer, men gör detta endast i måttlig utsträckning. Det måste dock starkt framhållas att allt detta avser användningen av effektivitet som nödvändigt villkor, det vill säga som ett villkor som alltid måste vara uppfyllt om en fördelning skall anses vara godtagbar. Det förhåller sig helt annorlunda med påståenden om att någon viss form av effektivitet skulle vara ett tillräckligt villkor för att en fördelning skall vara godtagbar (eller optimal). För detta krävs dels att det använda effektivitetsbegreppets dimensioner täcker in alla relevanta aspekter, dels att det är godtyckligt vilket av de olika maximalt effektiva alternativen man väljer. Betrakta till exempel kravet om en kostnadseffektiv sjukvård. Detta krav kan vara uppfyllt både på en mycket hög och en mycket låg nivå av sjukvårdskostnader och sjukvårdsproduktion. Att vara likgiltig i valet mellan dessa olika nivåer är en helt annan sak än att hävda att det bästa tillståndet hos sjukvården är att söka bland de kostnadseffektiva tillstånden.

Mera vanligt är att detta problem diskuteras i anslutning till Pareto-effektivitet. Att hävda att Pareto-effektivitet är ett nödvän-

²⁸ Arrow 1963, s. 942.

digst kriterium för en godtagbar fördelning är bara ett annat sätt att säga att om någon kan få det bättre utan att andra får det sämre, så skall en sådan förbättring genomföras. Det är betydligt mera kontroversiellt att hävda att Pareto-effektivitet skulle vara ett tillräckligt kriterium, det vill säga att alla Pareto-effektiva fördelningar skulle vara i lika hög grad godtagbara. Ett samhälle där ett fåtal människor lever i överflöd medan andra svälter kan nämligen vara Pareto-effektivt, även om det skulle räcka med mycket små uppoffringar från de rika för att de fattiga skall få det avsevärt bättre.²⁹

Orsaken till att Pareto-effektivitet figurerar som tillräckligt villkor är, som redan antytts, att man vill undvika interpersonella jämförelser i välfärd, det vill säga jämförelser mellan olika personers välfärd. Som exempel kan vi ta fördelningen av inkomster mellan de två delägarna i en konsultfirma. För enkelhets skull kan vi anta att man väljer mellan två fördelningar. Enligt den nuvarande fördelningen får A 40000 kr i månaden och B 30000. B har föreslagit att de i stället skall ta ut 35000 kr vardera i månaden. Enligt jämlikhetsprincipen är den senare fördelningen att föredra. För en utilitarist är dock denna bedömning inte självklar, utan valet mellan de båda alternativen måste (för utilitaristen) bero på om A's välfärdsförlust när hon förlorar 5000 är större eller mindre än B's välfärdsvinst när hon får 5000 kronor mer. Att avgöra hur det förhåller sig med den saken framstår emellertid som i det närmaste omöjligt. En lösning – låt vara en tämligen uppgiven sådan – på detta problem är att helt avstå från att göra sådana bedömningar, och aldrig anse en tilldelning som bättre än en annan om den leder till en försämring – om än aldrig så liten – för någon enda av de berörda. Att välja denna lösning är liktydigt med att behandla Pareto-effektivitet som tillräckligt villkor för att en tilldelning skall vara så bra att den inte kan förbättras.

Det avgörande är här att det tydligt klargörs om man använder effektivitet (till exempel Pareto-effektivitet) som tillräckligt eller endast som nödvändigt villkor på godtagbara samhällstillstånd.

²⁹ Sen 1987.

Även i detta avseende finner man ofta oklarheter i den ekonomisk-politiska diskussionen.

Exemplet barnomsorg:

Det förefaller okontroversiellt att Pareto-effektivitet är ett *nödvändigt* villkor på fördelningen av de skatter och avgifter som tas in för att täcka barnomsorgskostnaderna. Däremot skulle det knappast svara mot gängse värderingar i samhället att uppsätta Pareto-effektivitet som ett *tillräckligt* villkor för att en sådan fördelning skall vara acceptabel. Det är nämligen lätt att konstruera Pareto-effektiva finansieringssystem som knappast någon skulle acceptera. (Till exempel system där barnomsorgsavgiften sjunker med stigande inkomst.)

8 Vad skall vara rättvist och effektivt?

Vi har hittills diskuterat rättvisa och effektivitet på ett tämligen abstrakt plan. Det är dags att ställa en avgörande fråga: Vad är det som skall vara rättvist eller effektivt? Vad skall vi fördela rättvist, och vad skall uppnås på ett effektivt sätt?

Ett enkelt svar på dessa båda frågor skulle kunna vara ”allt gott som människor vill ha”. Men riktigt så enkelt är det inte. Det finns mycket som är gott eller eftersträvansvärt men som ändå inte kan räknas hit eftersom det inte är en samhällsangelägenhet. Man skulle till exempel i princip kunna tala om en effektiv allokering av äktenskapspartners eller en jämlik fördelning av familjelycka. Men det är inte många som skulle vilja se några samhällsinsatser inom dessa områden, helt enkelt därför att vi anser detta vara sådant som var och en får eftersträva i sitt eget liv, och som samhället varken skall försöka fördela eller optimera.

De båda frågorna ”vad skall fördelas rättvist” och ”vad skall eftersträvas effektivt” kan till väsentlig del återföras till samma grundfråga, nämligen ”Vad är det individuellt goda som skall eftersträvas av samhället?”.³⁰ Detta är en av de verkligt grundläggande samhällsfilosofiska frågorna. Samhällspolitikerna skall vara till fördel för de enskilda människorna, men vad är kriteriet på att den gagnar dem? Är det som ytterst skall eftersträvas ett inre, mentalt tillstånd, och i så fall, vilket är detta tillstånd? Lycka, behovstillfredsställelse och självförverkligande är de mest bekanta kandidaterna. Eller är det i stället något yttre, materiellt som man skall eftersträva att få

³⁰ Jag bortser här från möjligheten att det skulle kunna finnas ”oreducerbart kollektiva” mål för samhällsarbetet, det vill säga mål som inte kan återföras till individens behov och önsningar.

människorna till del? Och i så fall, vad är detta? Pengar, ting, eller andra yttre omständigheter?

Exemplet barnomsorg:

Även i diskussionen om barnomsorg finns det ett flertal kandidater till att vara det "goda" som skall fördelas rättvist och eller effektivt: Det "goda" för barnen handlar om förskolans pedagogiska insatser. Det "goda" för föräldrarna handlar bland annat om att kunna delta i arbetslivet (vilket kräver tillgång till barnomsorg) och om att få behålla intjänade pengar (vilka decimeras av skatter och avgifter till barnomsorgen).

Mycket av den moderna samhällsfilosofiska diskussionen i denna fråga har utgått från John Rawls' bok *En teori om rättvisa* från 1972. Rawls tog där ställning till vad det är som skall fördelas *rättvist* mellan människor. Efter Rawls har denna diskussion mera kommit att inriktas på vad som bör fördelas *jämlikt* mellan människor. Diskussionen om vad som är det individuellt goda som skall eftersträvas av samhället har alltså i huvudsak förts i termer av rättvisa och jämlikhet. Detta har skymt den nära koppling som finns mellan rättvisa och effektivitet i just detta avseende. Om man till exempel anser att det i första hand är materiell välfärd som skall fördelas rättvist mellan människor, ligger det mycket nära tillhands att också anse materiell välfärd vara det som man i första hand skall eftersträva att uppnå på ett effektivt sätt.

Ett rimligt svar på frågan vad som är det individuellt goda som samhället skall eftersträva är "välfärd". Detta är också det gängse svaret i de flesta ekonomiska sammanhang. Dock är det inte välbestämt vad som menas med välfärd. Det finns två helt olika tolkningar av begreppet. Enligt den ena tolkningen handlar välfärd om människors inre tillstånd. En människas välfärd – eller som vi på svenska kan säga: välbefinnande – är större, ju lyckligare eller mer

tillfredsställd hon är.³¹ Enligt den andra tolkningen handlar välfärd om människors yttre förhållanden. En människas välfärd – eller som vi på svenska kan säga: välstånd – är större ju mer hennes behov är tillgodosedda. I regel avses då sådana behov som mat, sjukvård, bostad och utbildning.

I många fall sammanfaller strävan efter yttre välfärd med strävan efter inre välfärd. Den som föreslår en ökning av den yttre välfärden föreställer sig i allmänhet att följden även skall bli en ökning av den inre välfärden. Ökat välstånd syftar till ökat välbefinnande. Men i en mera preciserad diskussion finns det anledning att hålla de båda begreppen isär.

I förstone kan det verka som om det inre välfärdsbegreppet vore det enda rimliga. Vad är det till exempel för nytta med att ordna bättre bostäder om inte de som får bo i dem mår bättre av detta än vad de gjorde förut? Man skulle kunna hävda att den inre välfärden är det enda som har egenvärde, och att förbättringar av den yttre välfärden skall göras enkom för den inre välfärdens skull.

Men ett sådant synsätt är inte problemfritt. Det finns människor som lever under vidriga yttre omständigheter, till exempel under svårt förtryck, men som ändå är lyckliga, eftersom de förnöjsamt finner sig i sin lott. Många skulle tveka om att säga att sådana människor har en tillfredsställande välfärd. Om man med välfärd renodlat avser inre välfärd, är det dock svårt att undvika denna slutsats. Eller, som ekonomen Amartya Sen har framhållit:

”Den nedbrutne slaven, den förkrossade arbetslöse, den utfattige som förlorat hoppet, den tämjda hemmafrun, kan alla ha modet att önska sig litet. Dock är tillfredsställandet av deras disciplinerade önskningar inget tecken på stor framgång, och det kan inte behandlas på samma sätt som tillfredsställandet av de bättre situerade mera självsäkra och krävande önskemål.”³²

³¹ Det finns två huvudvarianter av detta välfärdsbegrepp. Antingen är välfärd detsamma som lycka eller detsamma som att få sina önskningar tillfredsställda.

³² Sen 1985a, s 11.

Exemplet barnomsorg:

Ett av syftena med att bygga ut barnomsorgen var att främja jämställdhet i arbetslivet, genom att ge kvinnor lika möjlighet som män att förvärvsarbeta. I den tidiga jämställdhetsdebatten framhölls ofta den "nöjda hemmafrun" som motbild. Med utgångspunkt från ett begrepp om inre välfärd kunde det hävdas att inget behövde göras för att kvinnor som var nöjda med sin hemmafrutillvaro skulle få möjlighet till förvärvsarbete. Om man däremot utgår från ett begrepp om yttre välfärd blir det mycket svårare att tillbakavisa kravet om rätt till förvärvsarbete.

Den yttre tolkningen av välfärdsbegreppet är inte heller fri från invändningar. Detta framgår om vi tänker på en människa som lever under mycket goda yttre omständigheter, men som ändå är djupt olycklig och kanske rentav överväger att ta sitt liv. Många skulle tveka att säga att en sådan människas välfärd var god. Men med en konsekvent tillämpning av det yttre välfärdsbegreppet skulle vi tvingas till denna slutsats.

Oavsett åt vilket av de båda hållen vi försöker precisera välfärdsbegreppet uppstår det således svårigheter. Flertalet av de förslag till preciseringar av det individuellt goda som har figurerat i den samhällsfilosofiska debatten under de senaste decennierna kan ses som varianter eller blandningar av yttre och inre välfärd. I fortsättningen av detta kapitel skall vi se närmare på dessa förslag.

John Rawls, som inledde den moderna debatten i ämnet, förespråkar något som kan beskrivas som en variant av det yttre välfärdsbegreppet. Enligt honom är det *primära sociala nyttigheter* (primary social goods) som skall fördelas rättvist. Som sådana räknar han rättigheter, friheter, makt och möjligheter (opportunities), inkomster och förmögenheter. Att dessa nyttigheter är *sociala* innebär att de står under samhällskontroll, det vill säga att det står i samhällets makt att fördela dem. Det finns andra nyttigheter, till exempel hälsa och intelligens, som inte kan fördelas mellan människor, och som därför inte skall räknas med i fördelningen. Att

nyttigheterna är *primära* innebär enligt Rawls att varje rationell människa vill ha mer snarare än mindre av dem. Nyttigheter av typen möjligheter till bungy-jump, som en del människor vill ha men inte andra, skall inte tas med i fördelningen.³³ Eftersom det finns flera olika primära sociala nyttigheter måste de enligt Rawls vägas samman med något slags index.³⁴

Rawls förslag har kritiserats för att inte ta hänsyn till människor med särskilda behov. Kenneth Arrow var en av de första att uttrycka denna kritik. Han menade att Rawls inte tagit med i beräkningen att människor kan behöva olika mycket av de primära sociala nyttigheterna. Han gav två exempel. Det ena är en jämförelse mellan två personer, av vilka den ene är nöjd med vatten och sojamjöl, medan den andre blir desperat utan brockfågelsägg och 1800-talsviner. I det andra exemplet jämför han en frisk person med en blödersjuk som behöver mycket dyra mediciner för att överleva.³⁵

Hur den bortskämde finsmakarens behov skall bedömas är kontroversiellt, men Arrows exempel med den blödersjuka har desto tydligare implikationer. Detta exempel har av många uppfattats som en avgörande kritik mot Rawls' förslag att en rättvis fördelning skall handla om primära sociala nyttigheter. En jämlik fördelning av primära nyttigheter skulle till exempel innebära att den blödersjuka inte har pengar för sin medicin. När Rawls bemött kritiken har han bekräftat att han utgått från att alla har fysiska behov och psykologiska kapaciteter inom normalgränserna, så att problemen med särskild sjukvård och behandlingen av de mentalt handikappade inte uppstår. Denna förenkling anser han vara berättigad eftersom problemen med människor utanför normalgränserna ligger "bortom rättvisans teori". Dessa fall skulle dessutom "avleda vår moraliska varseblivning genom att få oss att tänka på människor avlägsna från oss själva, vars öden får oss att känna medlidande och oro".³⁶

³³ Rawls 1972, s 95. Se även s 62 och s 92.

³⁴ Rawls 1972, ss 93–94.

³⁵ Arrow 1973.

³⁶ Rawls 1975, s 96. – För ett försök att visa hur Rawls teori kan modifieras för att lösa dessa problem, se Daniels 1990.

På denna punkt har Rawls blivit skarpt kritiserad av Amartya Sen, som menar att problemet med sjuka och handikappade bara är ett tecken på ett mera allmänt problem i Rawls' förslag:

”Om människor vore i grunden mycket lika, så kunde ett index för primära nyttigheter vara ett bra sätt att bedöma förmånlighet. Men i själva verket verkar människor att ha mycket olika behov, beroende på hälsa, livslängd, klimatförhållanden, plats, arbetsförhållanden, temperament och till och med kroppsstorlek (som påverkar behovet av föda och kläder). Så vad detta handlar om är inte bara att försumma några få svåra fall utan att bortse från vanliga och reella skillnader...

Det kan rentav hävdas att det i själva verket finns ett element av 'fetischism' i den Rawlska modellen. Rawls betraktar primära nyttigheter som förmånlighet förkroppsligad, snarare än att se förmånlighet som en *relation* mellan personer och nyttigheter.”³⁷

Den amerikanske rättsfilosofen Ronald Dworkin har presenterat ett mycket uppmärksammat alternativ till Rawls' förslag.³⁸ Liksom Rawls anser Dworkin att det individuellt goda som samhället skall eftersträva för sina invånare består i resurser, men han använder ett vidare resursbegrepp. De resurser som står till en individs förfogande är inte bara yttre resurser som pengar och föremål, utan också inre resurser som till exempel kroppslig styrka och olika mentala och fysiska färdigheter. Dworkins förslag kan därför uppfattas som en blandning eller kombination av det yttre och det inre välfärdsbegreppet.

Antag att två personer – vi kan kalla dem Anna och Birgitta – har lika stor tilldelning av yttre resurser, men att Anna har friska ben och Birgitta är förlamad. Då förfogar Anna sammanlagt över större resurser än Birgitta, och fördelningen är enligt Dworkin inte jämlik (vilket den däremot skulle vara enligt Rawls).

³⁷ Sen 1982, s 366.

³⁸ Dworkin 1981a, 1981b och 1987.

En till synes enkel lösning (som Dworkin dock förkastar) vore att genomföra en lika fördelning av den totala mängden resurser. Detta skulle innebära att Birgitta får så mycket mer yttre resurser än Anna att det räcker för att kompensera Birgittas underläge i fråga om inre resurser. De inre resurserna kan visserligen inte flyttas och fördelas, men de kan tas med i beräkningen så att de totala resurserna blir jämnt fördelade.

Enligt Dworkin är denna lösning orealistisk eftersom ingen kompensation, hur stor den än görs, kan vara tillräcklig för den som föds till exempel blind eller mentalt handikappad.³⁹ I stället förordar han skattefinansierade socialförsäkringar där ersättningsnivån avgörs med hjälp av ett slags hypotetisk marknad.⁴⁰

Ett annat uppmärksammat bidrag till denna diskussion kommer från Amartya Sen. Han knyter an till en annan fråga i de senaste decenniernas samhällsfilosofiska debatt, nämligen den om ”positiv” och ”negativ” frihet. Med negativ frihet menas att det inte finns några yttre hinder som gör att man inte kan förverkliga sina önskningar. Med positiv frihet menas att man har praktiska möjligheter att förverkliga sina önskningar. (Distinktionen mellan positiv och negativ frihet är i och för sig allt annat än oproblematis, men vi kan här lämna dessa problem åt sidan.⁴¹)

Det negativa frihetsbegreppet har framförallt förordats inom ekonomisk liberalism. Den negativa friheten har varit användbar för att argumentera för en fri marknad och för en stat som lägger sig så litet som möjligt i medborgarnas liv. Det positiva frihetsbegreppet har en stark ställning i socialliberal och socialistisk tradition. Det har använts då man förordat statliga ingripanden, till exempel i form av välfärdspolitik och en aktiv fördelningspolitik, för att ge individerna praktiska möjligheter att förverkliga sina önskningar.

³⁹ Dworkin 1981b, s 300.

⁴⁰ Dworkin 1981b ss 297–298. – För en kritisk diskussion av Dworkins hypotetiska marknad, se Roemer 1985 samt Alexander och Schwartzschild 1987.

⁴¹ Detta är en avsevärd förenkling av distinktionen. Olika författare har gjort den på olika sätt. Frågan behandlas närmare i Hansson 1989, kapitel 2. Begreppen positiv och negativ frihet blev allmångods sedan de presenterats av Isaiah Berlin år 1958, se Berlin 1984.

Sen för in en ny precisering av positiv frihet, nämligen som förmågor (capabilities) att fungera i olika avseenden. Ett exempel är förmågan ”att fungera utan näringsbrist”.⁴² Denna förmåga kan ses som ett självändamål. Att vara ägare till exempel till en säck ris är däremot inget självändamål, utan värdefullt som medel för att uppnå denna förmåga. Om man fördelar mat till svältande människor är det viktiga inte den mängd mat som var och en får utan det närings-tillstånd som var och en kan uppnå med den mat hon får. Mera allmänt, menar han, är det inte resurserna (till exempel pengar) i sig som är intressanta, utan det som de bereder människorna möjlighet att göra. Eftersom det finns många förmågor (capabilities) att ta hänsyn till måste de, liksom Rawls’ primära nyttigheter, vägas samman med ett index. Det krävs med andra ord ett samlat mått på de totala förmågor som en människa är försedd med. Sen vill att mätetalet skall fokuseras på ”basala förmågor”, men han medger själv att det är svårt att åstadkomma ett sådant mätetal.⁴³

När Sen sätter upp förmågor som samhällsmål, avviker han på ett avgörande sätt från gängse synsätt på välfärd. Ekonomer brukar mäta välfärd i termer av vad människor faktiskt har och gör, inte i vad de *kan* göra. En förmåga (capability) är däremot värdefull för individen oavsett om hon utnyttjar den eller inte.

Exemplet barnomsorg:

Ett utmärkt exempel på en förmåga i Sen’s mening är den möjlighet för båda föräldrarna att förvärvsarbeta som barnomsorgen har medfört.

En av de mest diskuterade ståndpunkterna i fråga om det samhälleligt goda och jämlikhetens fördelningsobjekt skiljer sig från de övriga genom att inte ha någon företrädare.⁴⁴ Den utgör ändå ett slags riktmärke eller referenspunkt i debatten. Dworkin gav den namnet ”jämlikhet i välfärd” (equality of welfare). Ordet ”välfärd” beteck-

⁴² Sen 1985b.

⁴³ Sen 1982, s 368. Om indexeringsproblemet i Sens teori, se även Arneson 1990, s 193.

⁴⁴ Detta påpekades av JE Roemer (1992, s 449). Se även Dworkin 1981a, s 188.

nar här inre välfärd (välbefinnande), det vill säga eftersträvansvärda mentala tillstånd såsom lycka eller tillfredsställelse av önskningsar.

Problemen med ett renodlat inre välfärdsbegrepp har redan berörts, och torde vara nog så ovedersägliga. Dock har filosofen Richard Arneson hävdats att principen om jämlikhet i inre välfärd (välbefinnande) trots allt innehåller en kärna av sanning som borde kunna tas bättre tillvara.⁴⁵ Denna kärna är att det bästa måttet på värdet av det som en individ blir tilldelad måste vara hennes egen bedömning av detta värde. Liksom (den tänkte) anhängaren av kriteriet om inre välfärd är alltså Arneson subjektivist, i den meningen att han anser att varje individs egen bedömning skall vara avgörande.⁴⁶ Han skiljer sig här från Rawls, Dworkin och Sen, som alla anser att objektiva eller oberoende bedömningar måste göras av värdet av de resurser eller förmågor som individen får sig till godo.

Det som skiljer Arneson från en anhängare av kriteriet om inre välfärd är att han anser att varje person skall hållas ansvarig för de förutsägbara konsekvenserna av sina egna frivilliga handlingar. Den som frivilligt väljer till exempel att odla en dyr smak skall inte kunna påräkna någon kompensation i form av samhällsresurser för detta. I stället för "lika välfärd" förordar Arneson "lika möjlighet till välfärd" (equal opportunity for welfare). Med "möjlighet" menas här "en chans att få en nyttighet om man eftersträvar den. För att lika möjlighet till välfärd skall gälla bland ett antal personer måste var och en av dem stå inför en samling valmöjligheter som är likvärdig alla andras vad gäller utsikterna att tillfredsställa sina preferenser."⁴⁷ När detta är uppnått kan det ändå finnas skillnader i välfärdsnivå, men dessa skillnader beror på faktorer som ligger inom de berörda individernas kontroll.

Utöver Arnesons förslag finns det ytterligare åtminstone en möjlighet att "rädda" kriteriet om inre välfärd. Man kan nämligen välja att bortse från de skillnader som finns mellan människor i deras förmåga att "omvandla" resurser och möjligheter till välbefinnande. En bostadslös som lever långt under existensminimum

⁴⁵ Arneson 1989.

⁴⁶ Om begreppet "subjektivism" i detta sammanhang, se Scanlon 1975.

⁴⁷ Arneson 1989.

kan visserligen vara lycklig och tillfredsställd med sitt liv, men i en samhällelig bedömning av de omständigheter hon lever under skall man inte ta hänsyn till hennes speciella psykiska egenskaper. I stället skall man, enligt denna uppfattning, bedöma hur människors välbefinnande *typiskt* skulle påverkas av dessa omständigheter. Med detta synsätt tilldelas inte materiella ting och andra yttre omständigheter något egenvärde, utan de ses som medel att uppnå ett för den enskilde själv tillfredsställande liv. Samtidigt undviks de paradoxala slutsatser som verkar ofrånkomliga om man låter människors olika grad av förnöjsamhet eller otillfredsställelse avgöra hur mycket de skall få sig tilldelat av de gemensamma tillgångarna.

Sammanfattningsvis kan alltså både yttre välfärd (välstånd) och inre välfärd (välbefinnande) preciseras på flera olika sätt. Båda välfärdsbegreppen är också normativt intressanta och har en plats i en diskussion om fördelning och rättvisa.

Även om debatten har förts i fördelningstermer är frågan om välstånd kontra välbefinnande lika viktig för effektiviteten. Vad är det som man ytterst vill att samhället skall producera så mycket som möjligt av för sina medborgare? Är det yttersta målet materiella ting och andra yttre omständigheter, eller är det snarare inre tillfredsställelse som till syvende och sist skall eftersträvas? Vi har, för effektiviteten, samma alternativ att välja mellan som för rättvisan. I fortsättningen skall såväl rättvisa som effektivitet diskuteras med hänsyftning på både yttre välfärd (välstånd) och inre välfärd (välbefinnande).

9 Konflikt mellan begreppen

Vi har nu, förhoppningsvis, fått tillräcklig klarhet om begreppen rättvisa och effektivitet för att kunna diskutera de konflikter som kan förekomma dem emellan. Till att börja med måste vi konstatera att både rättvisa och effektivitet är mycket allmänna principer, som inte *i sig* står i konflikt med varandra. Det finns ingen logisk motsägelse mellan de båda begreppen, utan de motsägelser eller konflikter som kan uppstå måste ha sitt ursprung i deras *tillämpningar* på olika sociala situationer och omständigheter.

För att närmare kunna göra reda för sådana konflikter måste vi specificera både rättvise- och effektivitetskraven. I kapitel 4 framgick att det finns flera typer av rättvisa, och i kapitel 6 att det finns flera typer av effektivitet. I detta kapitel skall vi hålla oss till de två rättvisebegrepp som framhölls som de mest centrala, nämligen behålla-rättvisa och jämlikhet. Vidare skall vi hålla oss till två effektivitetsbegrepp, Pareto-effektivitet och produktionsvolym.⁴⁸ Vart och ett av dessa fyra begrepp kan, som framgick i kapitel 8, tillämpas på olika jämförelseobjekt, av vilka de mest grundläggande är välstånd och välbefinnande. Detta ger oss ett stort antal möjliga kombinationer. Vi skall till en början hålla oss på välståndsnivån, det vill säga betrakta konflikter mellan de två rättvise- och två effektivitetsbegreppens tillämpning på välstånd, tolkat som materiell välfärd. Detta avsnitt bygger till stor del på en mera detaljerad, och något mera teknisk, redovisning i bilaga 1.

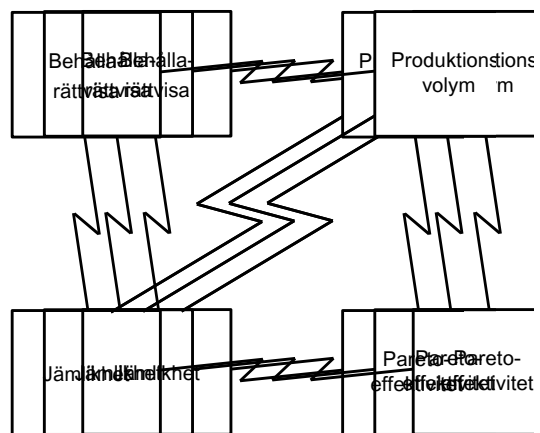
⁴⁸ Givet att insatsen av arbetstid inte ändras, kan det senare ersättas av produktivitet.

Den gängse föreställningen om konfliktmönstret ser ut som i figur 9.1, det vill säga man framhåller en allmän konflikt mellan rättvisa och effektivitet. Detta är emellertid en alldeles för förenklad bild.

Figur 9.1 Konfliktmönstret som det oftast uppfattas.

På grundval av vår uppdelning i två slags effektivitet och två slags rättvisa kan vi i stället teckna den bild som återfinns i figur 9.2. Den visar att det även kan förekomma konflikter mellan de två slagens effektivitet och mellan de två slagens rättvisa.

Figur 9.2 En mer realistisk bild av konfliktmönstret.

Konflikter mellan de två typerna av effektivitet brukar sällan diskuteras, men är ändå högst reella. Vi kan börja med ett konstruerat

men mycket tydligt exempel: inkomstfördelningen i en by med fem bönder. För närvarande, kan vi anta, är en av de fem storbonde (eller kolchosdirektör). Han har kontroll över all mark och boskap, och de fyra övriga byborna är anställda av honom. Han har också avsevärt större inkomster än de övriga. Systemet fungerar emellertid dåligt, och den totala produktionen skulle öka med en nyordning där alla fem fick jämbördig ställning (till exempel som självägande bönder). Då skulle också alla fem få lika stora inkomster. Detta skulle vara till fördel för de fyra sämre ställda bönderna, men storbonden (kolchosdirektören) skulle få sänkt inkomst. Detta innebär att den föreslagna omfördelningen är produktionshöjande men inte Pareto-effektiv.

Exemplet är måhända övertydligt, men inte orealistiskt. I själva verket uppstår en konflikt mellan produktionsvolym och Pareto-effektivitet vid varje tillfälle då någons intressen offras på utvecklingens altare, det vill säga då en försämring för en person eller grupp av personer genomförs i syfte att främja den allmänna ekonomiska utvecklingen. Varje gång då en anställd förlorar sitt arbete därför att företaget rationaliserar, eller en småföretagare blir utslagen av en konkurrent som kan hålla lägre priser, har Pareto-effektiviteten fått ge vika för krav om andra slags effektivitet, till exempel en hög produktionsvolym (och/eller hög produktivitet).

Konflikter *mellan de båda rättvisebegreppen* är också mycket vanliga. Vi konstaterade i kapitel 4 att striden mellan vänster och höger i politiken till stor del handlar om vilket utrymme man vill ge jämlikheten respektive behålla-rättvisan.

Konflikter mellan rättvisa och effektivitet finns av flera slag, beroende på vilket slags rättvisa och vilket slags effektivitet man åsyftar. Konflikter *mellan Pareto-effektivitet och jämlikhet* uppstår i varje situation där det skulle gå att uppnå bättre resultat för alla genom att ge avkall på jämlikheten. Betrakta till exempel ett arbetarkooperativt företag som tillämpar lika lön för alla anställda. Antag att företaget skulle kunna betala bättre lön åt alla om man gav avkall på jämlikheten och betalade högre lön åt sin VD. Beslutet om man skall göra detta eller ej kan beskrivas som ett val mellan jämlikhet och Pareto-effektivitet.

Konflikter *mellan produktionsvolym och jämlikhet* uppstår i varje situation där den totala produktionen kan bli högre om man ger avkall på jämlikheten. Detta förefaller att vara en mycket vanlig konflikttyp. Detsamma gäller konflikter *mellan produktionsvolym och behålla-rättvisa*. Sådana konflikter uppstår väsentligen i samma typ av situationer som konflikter mellan produktionsvolym och Pareto-effektivitet, nämligen då den enskildes intressen får stå tillbaka för "utvecklingen". När ett företag förbättrar sin konkurrenskraft genom att rationalisera bort anställda är det inte bara Pareto-effektiviteten utan också behålla-rättvisan som får stryka på foten för maximeringen av den totala produktionen (och likaledes för produktivitetens höjande). (Däremot förekommer ingen konflikt mellan behålla-rättvisa och Pareto-effektivitet, eftersom den förra följer ur den senare.)

Mönstret blir som redan nämnts ytterligare mer komplicerat om man tar hänsyn till att vart och ett av våra effektivitets- och rättvisebegrepp kan tillämpas på såväl välstånd som välbefinnande. Detta ger upphov till ytterligare konfliktmöjligheter och, som vi skall återkomma till, också till nya möjligheter till samstämmighet mellan rättvise- och effektivitetskrav. För att illustrera konflikter mellan de båda nivåerna kan vi betrakta fördelningen av ekonomiska resurser i en grupp av hundra personer, av vilka nittionio är friska medan en är blödarsjuk och behöver mycket dyra mediciner. Jämlikhet i välstånd skulle innebära att alla fick lika mycket pengar. Måhända skulle den blödarsjuka då överhuvudtaget inte ha råd med mediciner. Jämlikhet i välbefinnande skulle kräva att den blödarsjuka fick lika mycket pengar att röra sig med – efter att medicinerna var betalda – som alla andra.⁴⁹ Det finns alltså en tydlig konflikt mellan jämlikhet på de båda nivåerna.

Det gängse synsättet på förhållandet mellan välstånd och välbefinnande är att varje individs välbefinnande kan betraktas som en växande funktion av hennes välstånd, det vill säga ju mer välstånd desto större välbefinnande. En avgörande svaghet i denna modell är att den utgår från att varje individs välbefinnande bara beror på

⁴⁹ Jag utgår här från att kriteriet om inre välfärd (välbefinnande) har räddats genom att man bortser från de skillnader som finns mellan människor i deras förmåga att omvandla resurser och möjligheter till välbefinnande. Se kapitel 8.

hennes *egna* yttre omständigheter. I själva verket kan en individs välbefinnande vara starkt beroende också av *andras* yttre omständigheter.

Ett annat sätt att uttrycka detta är att ekonomisk analys i huvudsak har ägnats åt två slags nyttigheter.⁵⁰ Den ena är de rent privata nyttigheterna, som är fördelade i enheter som ökar en individs men ingen annans välfärd. Den andra är kollektiva nyttigheter ("public goods"), som inte konsumeras i individuellt uppdelad form, utan kollektivt. Det är i själva verket lätt att se att dessa två extremer inte räcker för att korrekt beskriva den sociala verkligheten. En stor del av de nyttigheter som ägs, köps, säljs och på andra sätt överförs i ekonomin hör till en tredje kategori: De konsumeras i individuellt uppdelad form, men när en viss individ konsumerar en sådan nyttinghet påverkas inte bara hennes egen utan även andras välbefinnande. Denna aspekt har ofta uppmärksammats i de icke-ekonomiska samhällsvetenskapernas befattning med ägandefrågor. Så till exempel brukar etnografer utgå från att materiella egendomar har socialt bestämda funktioner och att de bidrar till att skapa och upprätthålla sociala relationer.⁵¹ Inom ekonomin är det främst miljö- och transportekonomer som har behandlat dessa frågor, och då i regel antingen i termer av externa effekter eller av semikollektiva nyttigheter (impure public goods). Med externa effekter avses sådana för- eller nackdelar av en ekonomisk aktivitet som uppstår för personer som inte deltar i besluten om denna aktivitet eller i ett system för betalning eller kompensation.⁵² Med semikollektiva nyttigheter avses sådana nyttigheter som är till dels privata, till dels kollektiva. De båda begreppen står varandra nära, och det har med goda skäl hävdats att externalitet är det mera allmänna begreppet, som har (semi)kollektiva nyttigheter som specialfall.⁵³

Den diskussion som här följer skall dock inte fokusera på de traditionella ekonomiska kategorierna, utan i stället på en be-

⁵⁰ Cornes och Sandler 1996, s 3.

⁵¹ Douglas and Isherwood 1979, ss 59–69.

⁵² Cornes och Sandler 1996, s 6 och s 39.

⁵³ Cornes och Sandler 1996, s 6.

greppslig analys av sådana preferenser som påverkas av ägandets sociala funktioner.⁵⁴

De sociala funktionerna hos ägda föremål och andra nyttigheter kan vara av många olika slag. För att beskriva dem kan man behöva använda begrepp och modeller från vitt skilda vetenskapsgränar, alltifrån religionsvetenskap till heraldik. Det finns ingen möjlighet att täcka in allt detta i en preciserad ekonomisk modell. Därav följer dock inte att man måste helt avstå från att ta hänsyn till ägandets sociala funktioner. I stället kan man eftersträva att ge utrymme i modellen för någon eller några av dessa funktioner. Lyckligtvis finns det ett utmärkt sätt att ta in några av de viktigaste av dem i analysen, nämligen att – som redan antytts – ta hänsyn till att en individs välbefinnande kan bero även av andras än hennes egna materiella tillgångar.

I bilaga 2 görs en tämligen noggrann genomgång av olika sätt varpå en människas ägande kan påverka en annan människas välbefinnande. En av dessa former av påverkan förefaller att ha särskilt stor praktisk betydelse, nämligen egendomens funktion som skapare eller markör av social status. Med en terminologi införd av Hirsch kan vi kalla egendom med denna funktion för ”positionell egendom” (”positionella varor”).⁵⁵ Termen syftar på att sådan egendom påverkar ägarens position i den sociala hierarkin. Ett tydligt exempel är färg-TV vid tiden för färg-TVns genomförande. Det följde en viss social status med att ha en färgapparat. Att inte ha färg-TV var säkert i och för sig en viss nackdel, men dessutom var det förknippat med låg status. Denna lågstatuseffekt blev givetvis värre ju fler andra som hade färg-TV. Det var inget trauma förknippat med att sakna färg-TV om ingen annan i byn hade en sådan apparat, men desto mera negativt att vara utan när alla andra hade en färgmottagare.

⁵⁴ Se Cornes och Sandler 1996 för en diskussion av likartade problem efter en mera traditionell ekonomisk kategorisering. För en mera teknisk analys av preferenser som inte uppfyller gängse idealiseringsvillkor för egennyttiga preferenser, se även Hansson 1988, 1992 och 1996. En värdeteoretisk bakgrund ges i Hansson 2000a, kapitel 2–7.

⁵⁵ Hirsch 1976.

Tillgången till den positionella egendomen ökar i detta fall med den ekonomiska tillväxten. TV-apparater har blivit så vanliga att de i dag till stor del förlorat sin roll som positionsbestämmare. Men när tillgången till positionell egendom ökar, övertas rollen av nya typer av föremål. Hemdatorn har kanske nu den roll som platsmarkör i den sociala hierarkin som färg-TVn hade för ett kvartsekel sedan. Till själva positionerna i den sociala hierarkin är tillgången begränsad. Hirsch menade därför att vi har att göra med en tävlan som ”i grunden avser en högre plats i någon explicit eller implicit hierarki och som därför ger framsteg för några bara på bekostnad av förluster för andra. Positionell konkurrens är i spelteoretiska termer ett nollsummespel: det som vinnarna vinner, förlorar förlorarna.”⁵⁶

Resonemanget om nollsummespel stämmer för ”rent” positionell egendom, det vill säga egendom som inte har något annat värde för sin innehavare än den sociala position den ger. I de flesta praktiska fall har man dock att göra med en mer komplex situation, där det dels finns en positionell komponent, dels ett värde för ägaren av det ägda föremålet i sig. Färg-TVn gav inte bara en högre social status, utan också mer fullödiga upplevelser i TV-soffan. Det är självfallet den senare typen av effekter som vi i första hand själva medvetet eftersträvar.

Det finns också en del fall där tillgången är begränsad, inte bara till positionerna utan också till själva den positionella egendomen.⁵⁷ Strandtomter i storstadens närhet är ett exempel. Ett annat är 1700-talsviolinerna. Båda dessa är också bra exempel på hur ett och samma föremål har både positionellt värde och bruksvärde för ägaren. Strandvillan på Djurgården torde både ge social status och goda möjligheter till rekreation (och det är förhoppningsvis det sistnämnda som ägaren medvetet strävar efter). Violinistens ställning bland kolleger torde förstärkas av att hon har ett värdefullt instrument, men det är normalt sett inte detta utan instrumentets klang och övriga spelegenskaper som ägaren i första hand eftersträvar.

⁵⁶ Hirsch 1976, s. 52

⁵⁷ Sådana fenomen behandlas i ekonomisk teori som trängsel (congestion). Se Cornes och Sandler 1996, kapitel 8.

Intressanta belägg för den positionella faktorns betydelse har framkommit på senare år från ett kanske något oväntat håll, nämligen folkhälsostudier. Hälsan är en viktig faktor i välbefinnandet, och om man vill undersöka välståndets inverkan på välbefinnandet är det därför rimligt att se närmare på välståndets inverkan på hälsan.

Det finns, föga förvånande, stora skillnader i hälsotillståndet mellan rika och fattiga länder. Folkhälsan är mycket sämre i u-länderna än hos oss. Det märks bland annat på att medellivslängden är mycket kortare.

Men hur är det bland jämförelsevis rika länder som till exempel i Europa? Har ekonomin fortfarande någon betydelse för hälsan när länderna blivit så rika som till exempel Sverige, Tyskland och USA? Den engelske forskaren Richard Wilkinson har sökt svaret på den frågan genom att jämföra hälsostatistik och ekonomisk statistik från olika länder.⁵⁸ Han började med att jämföra medelinkomsten i olika länder med medellivslängden. Man hade kanske väntat sig att medellivslängden skulle vara högre i de rikaste länderna. Så var dock inte fallet. Det fanns helt enkelt inget samband mellan dessa båda storheter. (Observera att detta endast gäller i en jämförelse mellan tämligen välbeställda länder.)

Wilkinson jämförde också medellivslängden med graden av jämlikhet i inkomstfördelningen i respektive land. Då fann han ett tydligt, och statistiskt starkt, samband: Ju större ekonomisk jämlikhet det råder i ett land, desto längre lever dess invånare i genomsnitt. Sambandet är starkt men svårt att förklara. Man skulle kunna tro att de mer jämlika länderna också satsar mer på sjukvård, men Wilkinson har visat att skillnaderna i sjukvårdskostnader inte räcker som förklaring.

Däremot anser han sig ha funnit en ledtråd i en detaljstudie av utvecklingen i Storbritannien från 1969 till 1986. Under denna tid blev inkomstfördelningen i Storbritannien mera ojämlig. Samtidigt sjönk medellivslängden. Det visade sig främst vara i yrkesarbetande åldrar som dödligheten ökade. Därför menar Wilkinson att vi skall söka orsakssambanden i arbetslivet. Hans teori är att den

⁵⁸ Wilkinson 1994.

högre dödligheten i ojämlika länder orsakas av de hårdare villkor i arbetslivet som brukar vara förknippade med ekonomisk ojämlikhet. Det är främst de mer pressande psykiska villkoren i ett ojämlikt arbetsliv som, enligt vad Wilkinson misstänker, kan minska motståndskraften mot sjukdomar.

I den mån som hälsa indikerar välbefinnande tyder folkhälsostudierna på att människors relativa position i den sociala hierarkin har stor betydelse för välbefinnandet. Positionsfaktorn har, överhuvudtaget, viktiga men försummade effekter för den ekonomiska politiken. Det följer nämligen ur positionseffekten att en ökad total produktion inte med nödvändighet leder till förbättrat välbefinnande för flertalet, ens om alla får det bättre rent materiellt. Om den ökade produktionen förenas med ökade klyftor i samhället, kommer de som har det sämst ställt att få en sämre social situation, även om deras rent materiella situation förbättras.

Positionseffekten leder också till att man inte så lätt kan upprätthålla den traditionella distinktionen mellan absolut och relativ fattigdom. Detta har stor praktisk betydelse, eftersom det finns många som hävdar att endast den absoluta, inte den relativa fattigdomen, skall bekämpas med skattemedel.⁵⁹

I bilaga 3 görs en analys av positionseffektens inverkan på Pareto-effektivitet. Frågeställningen är enkel: Vi beräknar Pareto-effektivitet på välbefinnandenivån, det vill säga vi tar reda på vilka samhällsförändringar som leder till förbättring av välbefinnandet för någon, men inte till försämring av välbefinnandet för någon, av de individer som är medtagna i jämförelsen. Vilka konsekvenser får det i denna kalkyl om egendom har positionseffekter, så att det är mer värt att ha nått en viss nivå ju färre av de övriga som har nått den? Svaret är, något överraskande: Effekten av detta blir i stora drag likartade dem av att kräva jämlikhet i välstånd. Med andra ord kan Pareto-effektivitet på välbefinnandenivå och jämlikhet på välståndsnivå under dessa omständigheter sammanfalla.

Detta bekräftar ytterligare den slutsats som redan antytts, nämligen att det inte finns någon allmän konflikt mellan rättvisa och effektivitet. Istället råder det komplexa relationer mellan olika

⁵⁹ Browning 1989.

sociala mål som kan uttryckas i termer av rättvisa och av effektivitet. Dessa relationer kan ta formen både av konflikt och av sammanfallande intressen. Ibland kan två olika rättvisemål stå i konflikt, ibland två olika effektivitetsmål, ibland ett rättvisemål och ett effektivitetsmål. Att från dessa komplexa relationer dra slutsatsen att det finns en generell konflikt mellan rättvisa i sig och effektivitet i sig är inte en vetenskaplig analys, utan snarare en retorisk handling. För vetenskapliga ändamål måste vi hålla analysen på en mera detaljerad nivå. De konflikter som finns mellan vissa former av rättvisa och vissa former av effektivitet är viktiga att diskutera, och diskussionen bör då hållas på den specificerade nivå där de verkliga målkonflikterna finns.

Sett i ett litet större perspektiv är fokuseringen på konflikter mellan rättvisa och effektivitet bara ett av flera *retoriska konfliktval*. Ett annat, mycket lärorikt exempel är den konflikt mellan frihet och demokrati som var ett centralt tema i 1800-talets politiska idédebatt.⁶⁰ Denna konflikt framhövdes ofta som ett huvudargument mot demokratins införande. Det var långtifrån en skenkonflikt; konflikter mellan individuell frihet och kollektivt beslutsfattande är i högsta grad en realitet. I dag är det dock få som av detta skäl skulle vilja ställa upp frihet och demokrati mot varandra som ett allmängiltigt motsatspar. Ett viktigt skäl till detta är förmodligen att vi nu är medvetna om att de båda idealen ofta också drar åt samma håll; det kollektiva demokratiska beslutsfattandet har visat sig ge ett bättre skydd än något annat statsskick mot ofrihet och förtryck. Ett annat tänkbart skäl är att ingen längre har något retoriskt (eller politiskt) behov av att ställa frihet och demokrati mot varandra. Det finns knappast längre någon som vill använda friheten som tillhygge mot demokratin.

Ett intressant exempel på en konflikt som aldrig verkar ha hamnat på den politiska konflikttagendan är den mellan effektivitet och frihet.⁶¹ Det uppstår ofta konflikter mellan specifika effektivitetskrav och specifika frihetskrav. Förmodligen är det effektivaste sättet att forma en armé att tvångsrekrytera de mest lämpade sol-

⁶⁰ Se Hansson 1989, ss 152–153 samt Hansson och Hermansson 1992, ss 21–23.

⁶¹ Ng 1985.

daterna. I fattiga länder ställer befolkningsomflyttningar till så stora ekonomiska problem att det finns en betydelsefull konflikt mellan (vissa former av) ekonomisk effektivitet och den individuella friheten att bosätta sig var man vill. Det finns också, som Amartya Sen påvisat i ett mera teoretiskt arbete, en grundläggande konflikt mellan Pareto-effektivitet och respekten för varje individs val i hennes egna angelägenheter.⁶² Trots detta har "konflikten" mellan effektivitet och frihet aldrig lyfts fram på samma sätt som tidigare den mellan demokrati och frihet och nu den mellan rättvisa och effektivitet. En rimlig förklaring till detta är att ingen har haft retoriska eller politiska behov att framhäva konflikter mellan effektivitet och frihet.

Forskarens och samhällsanalytikerns uppgift bör vara att tränga bakom den förenklade konfliktretoriken och söka klarlägga de komplexa samband som råder mellan de olika samhälleliga mål som brukar sammanställas under samlingsnamn som rättvisa, jämlikhet, effektivitet, frihet med mera.

⁶² Sen 1970, Hansson 1988.

10 Slutsatser och förslag

I den gängse ekonomisk-politiska debatten framställs rättvisa och effektivitet ofta med självklarhet som ett motsatspar. Vi har konstaterat att denna bild är alltför förenklad, och i många fall missvisande. Varken rättvisa eller effektivitet är enhetliga begrepp. Tvärtom finns det flera olika föreställningar om rättvisa och likaledes flera olika slags effektivitet. Striden mellan vänster och höger i politiken kan till stora delar beskrivas i termer av valet mellan olika uppfattningar om rättvisa. Det finns också starka konflikter mellan olika effektivitetsbegrepp. Samtidigt har vi sett att rättvise- och effektivitetssträvanden visserligen i en del fall kan råka i motsättning med varandra, men i andra fall sammanfaller.

Om begreppen rättvisa och effektivitet skall användas i en samhällsvetenskaplig analys måste man därför alltid klargöra vilket slags rättvisa och vilket slags effektivitet man avser. I fråga om effektivitet kan detta ta formen av en *dimensionsanalys*. Första steget i en sådan analys består i att ta reda på vilka de avsedda dimensionerna är, det vill säga vilka mål som effektiviteten avser. Det andra steget är att ta ställning till om det är rätt mål som har uppställts. Representerar vart och ett av dem verkligen någonting eftersträvansvärt, och ingår allt som är eftersträvansvärt i de uppställda målen?

Ett exempel: Antag att någon diskuterar effektiviteten på en operationsavdelning i termer av mängden utförda operationer per satsad krona. Detta är en tvådimensionell effektivitet av typen kostnadseffektivitet. De två uppställda målen är att verksamheten skall kosta så litet som möjligt och att så många personer som möjligt med behov av operation skall bli opererade. Det behövs inte

mycket reflektion för att konstatera att viktiga mål för kirurgisk verksamhet har gått förlorade i denna reduktion till två dimensioner. Det gäller framför allt mål som avser vårdens och omvårdnadens kvalitet.

Exemplet barnomsorg:

På alldeles samma sätt går många av barnomsorgens viktigaste mål förlorade om man reducerar en diskussion av barnomsorgens effektivitet till att handla om sådant som mäts i kronor och ören. Vill man diskutera den totala effektiviteten hos barnomsorgen måste man också ha med måldimensioner som representerar kvaliteten i verksamheten.

När man ser sådana utelämnanden är det viktigt att ha klart för sig att det inte är själva det grundläggande effektivitetsbegreppet, eller idén om en analys i effektivitetstermer, som har kommit till korta. I stället är det valet av effektivitetsdimensioner som kan kritiseras. Det finns inget som hindrar oss från att ta med mål om vårdkvalitet i en analys av sjukvårdens effektivitet eller mål om pedagogiska kvaliteter i en analys av barnomsorgens effektivitet.

I detta och många andra fall behöver vi nya effektivitetsmått som tar hänsyn till mål som försumrats i tidigare analyser. Behovet av en sådan, mera utvecklade effektivitetsanalys finns på många håll. Det finns i företagssektorn, där den ekonomiska analysen ofta inte hunnit ikapp de målsättningar som man idag uppsätter till exempel för företagets miljöarbete. Behovet finns i än högre grad inom den offentliga sektorn, som enligt sina uppdrag har viktiga kvalitetsmål att arbeta efter, till exempel inom omvårdnad och skola. Detta kan innebära att nya dimensioner måste fogas till effektivitetsdiskussionen.

I kapitel 2 ställde jag frågan: ”Skall vi tona ned analyser i termer av om effektivitet till förmån för analyser i rättvisetermer?” Mitt svar är således att så inte bör ske. Rättvisan kräver inte att vi ger avkall på kravet om effektivitet, det vill säga måluppfyllelse. Däremot måste effektivitetsanalysen anpassas så att den svarar mot de tämligen mångfacetterade mål som vi har satt upp särskilt för den

offentliga verksamheten. Särskilt viktigt är det att även mera svårkvantifierade, ”mjuka” mål ges plats i effektivitetsanalysen.

Det behövs således en ny effektivitetsanalys, byggd på andra mått för måluppfyllelse än de traditionella. Ansatser till en ny effektivitetsanalys finns redan, bland annat inom miljöekonomin.⁶³ Icke desto mindre återstår det mesta att göra. Det är en stor och spännande uppgift att utveckla de mer avancerade effektivitetsmått som behövs för att återspegla de tämligen komplexa mål som särskilt den offentliga sektorn arbetar efter.

Exemplet barnomsorg:

De effektivitetsmått som skall användas för att bedöma barnomsorgens måluppfyllelse måste återspegla de mål som samhället sätter upp för verksamheten. Det betyder att pedagogiska och sociala mål måste ha en lika självklar roll i effektivitetsanalysen som de mera siffermässiga mål som ofta hittills har dominerat analysen. När sådana, mera rättvisande effektivitetsmått har införts blir det uppenbart att vi inte heller på barnomsorgens område har att göra med en allmän motsättning mellan rättvisa och effektivitet.

⁶³ Bl. a. i form av tillämpningar av sk data envelopment analysis (DEA). Se Farrel 1957 och Charnes m. fl. 1978.

Bilaga 1: Rättvisans och effektivitetens målkonflikter

För att på ett precist sätt kunna studera målkonflikter som involverar rättvisa och effektivitet behöver vi en modell där både rättvisa och effektivitet kan representeras på ett exakt sätt. För detta ändamål kan vi gå tillbaka till tabell 7.1, vars båda kolumner visar i vilka fall jämlikhet respektive effektivitet är tillämpliga. Genom att kombinera de båda kolumnernas krav kan vi konstruera en modell där båda begreppen är tillämpliga. I en sådan modell skall det finnas något av positivt värde som fördelas mellan minst två individer. Det som fördelas kan vara allt från pengar till inre välfärd.

En smärre matematisk apparat blir nödvändig. Vi kan utgå från ett samhälle där det finns ett givet antal personer; för enkelhets skull skall presentationen handla om ett modellsamhälle med fem personer. Detta antal har ingen större betydelse, principen är densamma för de avsevärt större samhällen som man har att göra med i praktiken. Till en början befattar vi oss med fördelningen av en enda storhet bland dessa personer. För enkelhets skull kan vi tänka oss att denna storhet representerar materiella tillgångar, mätta i pengar. Vi skriver till exempel $\langle 8,6,5,5,5 \rangle$ för att beteckna ett socialt tillstånd där den första individen har 8 enheter, den andra 6 enheter och de återstående tre 5 enheter var. (Den som vill ha en konkret tolkning av detta kan till exempel föreställa sig att varje enhet svarar mot en årsinkomst av 100 000 kr.)

För att vi på ett meningsfullt sätt skall kunna diskutera effektivitet och rättvisa krävs att det finns flera sociala tillstånd att välja mellan. För att man skall kunna diskutera behålla-rättvisa krävs dessutom att man vet vilket av dessa som är det rådande tillståndet vid den tidpunkt då man gör sitt val. Som ett exempel kan vi betrakta en situation där det finns fyra möjliga sociala tillstånd,

enligt det följande. S_0 är det ursprungliga tillståndet, och vi kan välja mellan att stanna kvar i S_0 eller att gå till antingen S_1 , S_2 eller S_3 .

Exempel 1

S_0 : $\langle 8, 3, 3, 3, 3 \rangle$

S_1 : $\langle 6, 6, 6, 6, 6 \rangle$

S_2 : $\langle 14, 2, 2, 2, 2 \rangle$

S_3 : $\langle 10, 5, 5, 5, 5 \rangle$

Exemplet är valt för att vara tydligt, och antalet möjliga sociala tillstånd är därför mindre än i mera realistiska situationer. Vi kan använda detta exempel för att illustrera definitionerna av de två centrala rättvisebegreppen (behålla-rättvisa och jämlikhet) och av två centrala effektivitetsbegrepp, Pareto-effektivitet och (maximeringen av) produktionsvolym.

Behålla-rättvisa är tillgodosedd om ingen får mindre än vad hon hade från början. I vårt exempel är behålla-rättvisan uppfylld i de sociala tillstånden S_0 och S_3 .⁶⁴

Jämlikhet handlar om att minimera skillnaderna mellan individer. Givet att variabeln i vårt exempel är ett rimligt föremål för jämlikhetssträvanden (se kapitel 5) är kravet om jämlikhet maximalt uppfyllt i ett visst socialt tillstånd om det inte finns något annat möjligt socialt tillstånd där skillnaden mellan individerna är mindre. I vårt exempel är således S_1 det enda tillstånd där jämlikhet råder. (Som framgick i kapitel 5 kan man, i mindre tydliga fall, behöva tillgripa ett matematiskt mått för att skilja mellan olika grader av ojämlikhet.)

Definitionen av *Pareto-effektivitet* har redovisats tidigare: Ett samhällstillstånd är Pareto-effektivt om det inte finns något annat möjligt samhällstillstånd där alla individer har minst lika stor tilldelning, och minst en av dem har större tilldelning. I vårt exempel är S_1 , S_2 och S_3 Pareto-effektiva. Kravet om Pareto-effektivitet brukar uppfattas så att om man befinner sig i ett Pareto-optimalt

⁶⁴ Resonemanget förutsätter här att det är möjligt att stanna kvar i det ursprungliga tillståndet. Om detta inte är möjligt, t ex på grund av sjunkande produktion, kan det vara svårt att tillämpa behålla-rättvisa.

tillstånd skall man stanna där, och annars skall man förflytta sig till ett Pareto-optimalt tillstånd.⁶⁵

Maximeringen av produktionen, slutligen, är lika med en-dimensionell effektivitet med avseende på summan av allt som produceras. I vårt förenklade exempel kan vi utgå från att summan av det som produceras är lika med summan av alla individers tillgångar. Den totala produktionen är då 20 enheter i S0, 30 i S1, 22 i S2 och 30 i S3. Kravet om maximal produktion är alltså uppfyllt i både S1 och S3.

Med dessa definitioner kan vi nu gå vidare och undersöka vilka konflikter som kan uppstå mellan de olika formerna av rättvisa och effektivitet.

Vi kan börja med konflikter av ett sällan diskuterat slag, nämligen *mellan de två typerna av effektivitet*. Man kan lätt konstatera att i vår modell råder det alltid Pareto-effektivitet om produktionen är maximal. Däremot gäller inte omvändningen, utan ett tillstånd kan vara Pareto-effektivt utan att produktionen är maximal. Det framgick i exempel 1, där S2 är Pareto-optimalt men inte ger maximal produktion. Vi kan också illustrera denna typ av konflikter med ett ännu enklare exempel, som endast inrymmer två möjliga tillstånd:

Exempel 2

S0: $\langle 6, 2, 2, 2, 2 \rangle$

S1: $\langle 3, 3, 3, 3, 3 \rangle$

En konkret och inte helt orealistisk uttolkning är att låta S0 och S1 representera två olika sätt att organisera jordbruket i en liten by. I S0 har en storbonde (eller en kolchosdirektör) kontroll över all mark och boskap, och de fyra övriga byborna är anställda av honom. I S1 har de alla fem samma ställning (till exempel som självägande bönder), och får därmed också lika stor del av avkastningen. Kravet att maximera produktionen innebär att en övergång måste ske från S0 till S1. Kravet om Pareto-effektivitet, som det vanligen brukar

⁶⁵ En alternativ definition vore att alltid tillåta förflyttningar från ett Pareto-optimalt till ett annat Pareto-optimalt tillstånd.

tolkas, innebär att man bör kvarstanna i S0 eftersom det är Pareto-effektivt.⁶⁶

Exempel 2 kan också användas för att illustrera ytterligare tre typer av konflikter. Vi kan börja med den *mellan behålla-rättvisa och jämlikhet*. Jämlikhetskriteriet innebär att vi bör gå över från S0 till S1, medan behålla-rättvisan tvärtom förbjuder en sådan övergång. Den skulle nämligen innebära att den första individen (storbonden eller kolchosägaren) blev berövad resurser som han ursprungligen hade. Vidare råder i detta exempel en konflikt *mellan Pareto-effektivitet och jämlikhet*. Pareto-effektivitet (i den gängse tolkningen) kräver som sagt att man stannar i tillstånd S0, medan jämlikhet kräver att man övergår till S1. Exemplet illustrerar slutligen också en konflikt *mellan behålla-rättvisa och produktionens maximering*. Den förra kräver som sagt att man stannar i S0 och den senare att man går över till S1.

I detta exempel fanns ingen *konflikt mellan jämlikhet och produktionens maximering*, men en sådan konflikt uppstår i ett annat, liknande exempel:

Exempel 3

S0: $\langle 8, 2, 2, 2, 2 \rangle$

S1: $\langle 3, 3, 3, 3, 3 \rangle$

I detta fall kräver jämlikheten att vi väljer S1, medan kravet att maximera produktionen innebär att vi väljer S0. För att göra exemplet konkret räcker det att modifiera den tolkning som vi använde för exempel 2, och i stället anta att den totala avkastningen blir större när storbonden (kolchosdirektören) har befälet.

Sammantaget kan alltså, i tillämpningen på välstånd, konflikter uppstå i fem av de sex möjliga kombinationerna mellan de två rättvise- och de två effektivitetsmålen. Detta illustreras i figur 9.2.⁶⁷ I den sjätte kombinationen, den mellan behålla-rättvisa och Pareto-

⁶⁶ Om konflikter mellan olika slags effektivitet, se även Mitchell 1995.

⁶⁷ Som nämndes ovan är en alternativ tolkning av kravet om Pareto-effektivitet att detta tillåter vilka som helst övergångar mellan olika Pareto-effektiva tillstånd. Då blir en konflikt mellan behålla-rättvisa och Pareto-effektivitet möjlig, eftersom den senare tillåter tillstånd som förbjuds av den förra.

effektivitet uppstår däremot ingen konflikt. Behålla-rättvisan innebär att man inte skall lämna det ursprungliga sociala tillståndet om det skulle leda till att någon får en minskad tilldelning. Detta är också en del av det som krävs av Pareto-effektivitet.

Det konfliktmönster som vi hittills har studerat är mycket förenklat eftersom vi enbart har beaktat de två rättvise- och två effektivitetsbegreppens tillämpning på en enda variabel (nämligen materiellt välstånd, men resultatet skulle ha blivit detsamma med en annan variabel.) Som framgick i kapitel 8 finns det flera variabler på vilka rättvise- och effektivitetsbegreppen kan tillämpas. De två mest grundläggande är yttre välfärd (välstånd) och inre välfärd (välbefinnande). Vi kan för diskussionens skull utgå från att det finns något entydigt sätt att mäta välbefinnande. Ett socialt tillstånd kan då beskrivas med hjälp av två vektorer på följande sätt:

S1 välstånd $\langle 5,2,2,2,2 \rangle$
 välbefinnande $\langle 10,8,8,8,5 \rangle$

Denna mer utvecklade beskrivningsmodell gör det möjligt att representera andra typer av konflikter än dem vi hittills behandlat. Ett exempel är konflikter mellan jämlikhet i välstånd och jämlikhet i välbefinnande. Antag att en av de fem individerna i vårt modellsamhälle är handikappad och därför behöver avsevärt större resurser än de övriga för att kunna leva ett anständigt liv. Vi kan då jämföra två tillstånd S_0 och S_1 , där S_0 bygger på lika fördelning av materiella resurser och S_1 på en omfördelning till förmån för den handikappade personen:

Exempel 4

S0	välstånd	$\langle 3,3,3,3,3 \rangle$
	välbefinnande	$\langle 1,3,3,3,3 \rangle$
S1	välstånd	$\langle 7,2,2,2,2 \rangle$
	välbefinnande	$\langle 2,2,2,2,2 \rangle$

Jämlikhet i materiellt hänseende kräver här att vi håller oss kvar i S0, medan jämlikhet i termer av välbefinnande kräver att vi förflyttar oss till S1.

En annan intressant konflikttyp är den mellan Pareto-effektivitet i välstånd och Pareto-effektivitet i välbefinnande. Antag att de fem individerna i vårt modellsamhälle är bönder i samma by. De brukar alla var sin gård, men en av dem äger de andras gårdar och får därför en andel av deras inkomster som arrende. Arrendet ger emellertid upphov till mycket missämja, och därmed till försämrat välbefinnande för dem alla. Markägaren överväger att skapa sinnesro för sig själv och sina arvingar genom att helt enkelt skänka de fyra gårdarna till respektive arrendator. Han väljer därvid mellan två sociala tillstånd, som kan karaktäriseras så här:

Exempel 5

S0	välstånd	$\langle 10,5,5,5,5 \rangle$
	välbefinnande	$\langle 4,3,3,3,3 \rangle$
S1	välstånd	$\langle 6,6,6,6,6 \rangle$
	välbefinnande	$\langle 5,5,5,5,5 \rangle$

Den Pareto-effektiva lösningen med avseende på välstånd är S0. (Både S0 och S1 är Pareto-effektiva, men S0 är det tillstånd som rådde från början och som man därför enligt gängse tolkning av Pareto-effektivitet inte skall lämna.) Däremot är S1 den enda Pareto-effektiva lösningen med avseende på välbefinnande.

Dessa båda exempel visar att det för utgången av ett beslut kan vara lika viktigt vilket jämförelseobjekt vi använder (till exempel välstånd eller välbefinnande) som vilket jämförelsekriterium vi använder (till exempel Pareto-effektivitet eller jämlikhet).

Bilaga 2: Typer av interpersonella beroenden

Man brukar i ekonomisk analys utgå från att varje persons materiella tillgångar påverkar hennes egen välfärd (välbefinnande). I det verkliga livet påverkas varje människas välbefinnande också av andra människors materiella tillgångar. Denna påverkan har stor betydelse för relationen mellan rättvisa och effektivitet, och skall därför diskuteras närmare i denna bilaga. Det närmare syftet är att utveckla en klassificering av de sätt varpå en persons egendom kan påverka andra personers välbefinnande. Denna analys kommer sedan i bilaga 3 att tas till utgångspunkt för en undersökning av hur relationen mellan Pareto-effektivitet och jämlikhet påverkas när denna typ av ömsesidiga beroenden tas med i analysen.

Vi kan börja med ett enkelt praktiskt exempel på hur en persons materiella tillgångar påverkar en annan persons välbefinnande. Två personer, Albert och Bertil, bor en halv kilometer från varandra i en avfolkningsbygd där det i övrigt är mycket långt till grannarna. Albert har sedan länge en telefon. Så en dag skaffar sig Bertil telefon.

I traditionell ekonomisk analys antar man att Bertils telefon påverkar hans eget välbefinnande, men däremot inte Alberts välbefinnande. Detta uttrycks i tabell B2.1. Den kan verka trivial, men blir användbar i jämförelser som vi strax skall återkomma till. Något måttetal för välbefinnande finns inte, men i tabellen antas för enkelhets skull att det välbefinnande som A får av att ha en telefon svarar mot 1 enhet.

**Tabell B2.1. A's välbefinnande
(klassisk modell, utan beroenden).**

	B har telefon	B har inte telefon
A har telefon	1	1
A har inte telefon	0	0

Men tabell B2.1 svarar inte mot verkligheten. I själva verket har Albert tre distinkta skäl till att uppskatta att Bertil skaffar telefon. För det första är han glad för Bertils skull. För det andra räknar han med att kunna låna Bertils telefon om hans egen går sönder. För det tredje är det en fördel för honom att kunna ringa till Bertil. Dessa tre skäl har olika värdeteoretisk struktur, som svarar mot tre huvudtyper av beroenden.

Den första typen är den som man oftast tänker på. Albert bryr sig om hur Bertil har det, och bli därför glad över att Bertil får en telefon. Detta skulle kunna inträffa även om omständigheterna vore annorlunda, så att Albert inte hade några egna fördelar av Bertils telefon. Denna typ av beroende kan definieras på följande sätt:

Typ I

Det välbefinnande som B uppnår genom att äga X påverkar graden av As välbefinnande.

Låt oss för ett ögonblick anta att detta är den enda form av effekt som Bertils telefon har på Alberts välbefinnande. Detta uttrycks schematiskt i tabell B2.2. Liksom tidigare antar vi att A får ett visst mått av välbefinnande av att själv ha telefon, samt att detta välbefinnande svarar mot 1 på en given mätskala. Det som nu tillkommer är att Albert också får ett visst mått av välbefinnande av att Bertil har telefon. Detta tillskott av välbefinnande representeras i tabellen med ett positivt tal, betecknat x .

Tabell B2.2. A's välbefinnande (beroende av typ I+).

	B har telefon	B har inte telefon
A har telefon	$1+x$	1
A har inte telefon	x	0

I tabellhuvudet infördes beteckningen "typ I+". Man kan nämligen dela in beroende av typ I i två underavdelningar, efter om effekten av den andres ägande är positivt eller negativt:

Typ I+

Det välbefinnande som B uppnår genom att äga X ökar graden av As välbefinnande.

Typ I-

Det välbefinnande som B uppnår genom att äga X minskar graden av As välbefinnande.

Typ I+ svarar mot det som inom moralfilosofin brukar kallas välvilliga (på engelska "benevolent") preferenser. Typ I- svarar mot illvilliga ("malevolent") preferenser. Som exempel på Typ I- kan vi tänka oss att Albert blir ledsen över att Bertil skaffar sig telefon, eftersom Bertil är hans fiende och han vill att Bertil skall ha en så trist tillvaro som möjligt. Detta svarar mot det mönster som återges i tabell B2.3. Fortfarande betecknar x ett positivt tal.

Tabell B2.3. A's välbefinnande (beroende av typ I-).

	B har telefon	B har inte telefon
A har telefon	$1-x$	1
A har inte telefon	$-x$	0

En möjlig källa till beroende av typ I- är avundsjuka. De som hävdar att man skall bortse från preferenser som avser andras välfärd brukar ofta hänvisa just till avund, och menar att avundsjuka inte skall få påverka den samhälleliga processen. Det har till exempel hävdats att "ett rättvist samhälle inte kommer att enas om att godta

avundsjuka som skäl”.⁶⁸ Det finns också en tämligen omfattande litteratur om hur man i praktiken skall kunna bortse från preferenser som drivs av avundsjuka.⁶⁹ Det måste emellertid klargöras att alla preferenser som ger upphov till beroenden av typ I– inte behöver vara avundsamma eller på annat sätt förgrifliga. Adam Smith framhöll till exempel vikten av att skilja mellan avundsjuka och berättigad indignation. ”Avund är den sinnserörelse som med elakartat ogillande åser deras överlägsenhet som i själva verket är berättigade till all den överlägsenhet de besitter. Å andra sidan kan man med rätta fördöma den man som klenmodig, som i frågor av betydelse finner sig i att andra som inte har rätt till någon sådan överlägsenhet rycker fram förbi honom.”⁷⁰

Den andra av de tre huvudtyperna av beroende exemplifieras av att Albert räknar med att kunna låna Bertils telefon om hans egen går sönder. Det handlar alltså om den nytta som Albert har av Bertils egendom. Andra och kanske tydligare exempel är katalytiska avgasrenare och ABS-bromsar. Som trafikant har jag glädje av att andra har katalytiska avgasrenare, eftersom detta leder till att luften jag andas blir renare. Jag har också glädje av att de har bra bromsar, eftersom detta minskar risken att jag drabbas av olyckor. En viktig detalj i dessa exempel är att den fördel jag har av andras egendom inte är beroende av att jag själv är i besittning av samma slags egendom. Nyttan för mig av att andra har bra avgasrenare och bromsar är väsentligen lika stor oavsett om jag själv har dessa finesser på min egen bil eller inte. Detta illustreras i tabell B2.4. (Fortfarande är x ett positivt tal.)

⁶⁸ Cudd 1996, s 22.

⁶⁹ Varian 1974, Vohra 1992 och Suzumura 1981. För en kritisk diskussion, se: Le Grand 1990 och 1991.

⁷⁰ Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, Part VI, Section III. (S 2:129–130 i 11:e upplagan, Edinburgh 1808.) Samma distinktion finns redan hos Aristoteles i *Retoriken*, 1387a (bok II; kapitel 9). Se också Rawls, 1972, s 533 (§80).

Tabell B2.4. A's välbefinnande (beroende av typ II+).

	B har telefon	B har inte telefon
A har telefon	$1+x$	1
A har inte telefon	$+x$	0

Även typ II har både en positiv och en negativ variant:

Typ II

Att B äger X har direkta effekter på As levnadsomständigheter, och påverkar därmed As nivå av välbefinnande.

Typ II+

Att B äger X har direkta effekter på As levnadsomständigheter, och ökar därmed As nivå av välbefinnande.

Typ II-

Att B äger X har direkta effekter på As levnadsomständigheter, och minskar därmed As nivå av välbefinnande.

Beroende av typ II- kan exemplifieras av ägodelar som gör livet osäkert eller otrevligt för andra än deras ägare. Andras innehav av handeldvapen är ett tydligt exempel. Det finns också en annan och långt viktigare grupp av beroenden som faller under typ II-, nämligen de som följer ur positionella preferenser. (Se kapitel 9 för en presentation av positionella preferenser.) I vårt telefonexempel kan vi tänka oss att telefoner i den aktuella bygden är viktiga för den sociala statusen. Att Bertil skaffar telefon minskar Alberts sociala status i jämförelse med Bertil.

Tabell B2.5. A's välbefinnande (beroende av typ II-).

	B har telefon	B har inte telefon
A har telefon	$1-x$	1
A har inte telefon	$-x$	0

Beroenden av typ II- illustreras i tabell B2.5. Denna tabell visar sig vara likadan som tabell B2.3, som avser beroenden av typ I-. Detta

betyder att i vår formella modell ger beroenden av typerna I- och II- väsentligen samma effekter.

Slutligen har vi beroenden av huvudtypen III. I vårt telefonexempel illustreras dessa av att Albert har glädje av att Bertil får telefon eftersom Albert då får möjlighet att ringa till Bertil. Med andra ord påverkas värdet av något som Albert äger (hans telefon) av något som Bertil äger (dennes telefon). Mera generellt har vi här återigen en huvudtyp och två varianter.

Typ III

Att B äger X påverkar värdet för A av dennes egendom, och påverkar därmed indirekt As nivå av välbefinnande.

Typ III+

Att B äger X påverkar värdet för A av dennes egendom, och ökar därmed indirekt As nivå av välbefinnande.

Typ III-

Att B äger X påverkar värdet för A av dennes egendom, och minskar därmed indirekt As nivå av välbefinnande.

Tabell B2.6. A's välbefinnande (beroende av typ III+).

	B har telefon	B har inte telefon
A har telefon	$1+x$	1
A har inte telefon	0	0

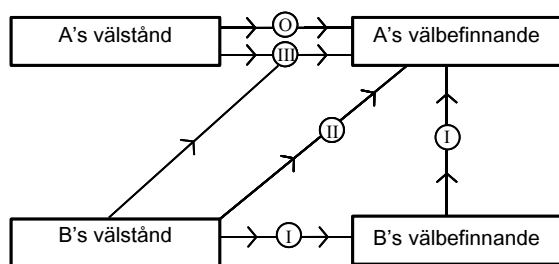
Den positiva varianten (III+) illustreras i tabell B2.6. Detta mönster kan uppkomma genom flera olika mekanismer. Värdet för mig av att ha en telefon eller en internetuppkoppling ökar när andra också har det. Teater- och konsertbiljetter har samma egenskap; det är ett större nöje att se en föreställning i en fullsatt än i en öde salong. Det är också av värde för mig att det finns andra som har en bil av samma märke som jag, eftersom vi gemensamt skapar underlag för märkesverkstäder och reservdelshandel.

**Tabell B2.7. A's välbefinnande
(beroende av typ III-).**

	B har förstaupplaga	B har inte förstaupplaga
A har förstaupplaga	$1-x$	1
A har inte förstaupplaga	0	0

Den motsvarande negativa typen (III-) är representerad i tabell B2.7. Detta mönster uppstår då en nyttighet är värd mindre för ägaren om andra också har samma typ av nyttighet. Samlarobjekt som frimärken, mynt och konst är utmärkta exempel på detta. Preferenser med samma struktur uppstår också ur vår strävan att undvika trängsel. En sommarstuga på Lilla Udden är mer värd om ingen annan har sommarstuga där.⁷¹

Huvudtyperna av beroenden är sammanställda i figur B2.1.

Figur B2.1 De olika typerna av beroenden "O" representerar klassiska (oberoende) preferenser, medan I, II och III representerar preferenser som svarar mot beroende av de i texten definierade typerna.

⁷¹ Hirsch (1976, t ex s 3) gjorde ingen skillnad mellan typ II- och typ III-, utan blandade dem i sin exempelsamling på positionella nyttigheter.

Bilaga 3: Pareto-effektivitet och jämlikhet

I denna bilaga skall vi tillämpa kriteriet om Pareto-effektivitet på preferenser av ett slag som introducerades i bilaga 2, nämligen de preferenser som svarar mot beroenden av typ II. För enkelhets skull skall ett tvåpersonerssamhälle användas som exempel.⁷²

Notationen $\langle x, y \rangle$ betecknar att den första av de båda individerna har den totala mängden x av nyttigheter och den andra individen den totala mängden y av nyttigheter. Vi kan tänka oss att x och y är olika mängder av pengar.

Vi är emellertid inte bara intresserade av människors välstånd (materiella innehav) utan också av deras grad av välbefinnande. Välbefinnandet beror delvis på deras materiella tillgångar (och delvis på annat, som vi här skall bortse ifrån). Traditionellt har man utgått från att välbefinnandet beror enbart på det *egna* innehavet av materiella nyttigheter. Ett sådant synsätt innebär i matematiska termer att vi kan införa en funktion u_1 som givet den första individens välstånd ger oss hennes välbefinnande, samt en motsvarande funktion u_2 för den andra individen. Om välståndet representeras av $\langle x, y \rangle$, så har den första individen välbefinnandet $u_1(x)$ och den andra $u_2(y)$. Vi kan alltså härleda en välbefinnandevektor $\langle u_1(x), u_2(y) \rangle$ från välståndsvektorn $\langle x, y \rangle$.

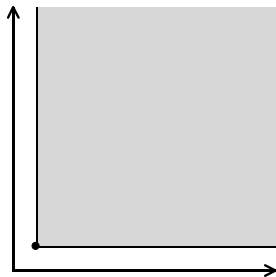
Men som vi såg i bilaga 2 kan den första individens välbefinnande bero inte enbart på hennes eget utan också på den andra individens välstånd. Hennes välbefinnande är med andra ord en funktion av $\langle x, y \rangle$, inte av x . Av samma skäl är den andra individens välbefinnande en funktion av $\langle x, y \rangle$ snarare än av y . Från välstånds-

⁷² Alternativt kan man tolka exemplet som ett samhälle bestående av två socialgrupper, ”rika” och ”fattiga”, och med lika många medlemmar i båda grupperna.

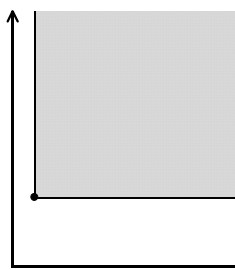
vektorn $\langle x, y \rangle$ kan vi alltså härleda en välbefinnande-vektor $\langle u_1(\langle x, y \rangle), u_2(\langle x, y \rangle) \rangle$.⁷³

Pareto-effektiviteten hos olika fördelningar av välstånd (materiella tillgångar) kan nu beräknas *på välbefinnandenivån*. Effekten av att göra detta blir olika, beroende på egenskaperna hos funktionerna u_1 och u_2 .

Vi kan börja med den klassiska modellen, det vill säga utan beroenden. Detta innebär i huvudsak att vi gör två antaganden om funktionerna u_1 och u_2 . Det ena antagandet är oberoende. Vi utgår med andra ord från att värdet av $u_1(\langle x, y \rangle)$ beror enbart av x och att värdet av $u_2(\langle x, y \rangle)$ beror enbart av y . Det andra antagandet är att båda funktionerna är växande. Med andra ord: ökat välstånd ger ökat välbefinnande. Om x' är större än x så är $u_1(\langle x', y \rangle)$ större än $u_1(\langle x, y \rangle)$. Likadant, om y' är större än y så är $u_2(\langle x, y' \rangle)$ större än $u_2(\langle x, y \rangle)$. Givet dessa båda antaganden kan Pareto-effektivitet lätt beräknas.

Figur B3.1

Figur B3.2

I figur B3.1 är utgångspunkten att de båda individerna från början har lika stora materiella tillgångar. För enkelhets skull antar vi att vars och ens tillgångar svarar mot 1 enhet i en godtycklig måttenhet. Det skuggade fältet betecknar de tillstånd som, från denna utgångspunkt, utgör förbättringar enligt (klassisk) Pareto-effektivitet. I figur B3.2 visas motsvarande förhållanden, dock från en ut-

⁷³ Jämför Bronfenbrenner 1973, s 18.

gångspunkt där en av de båda individerna från början har tre gånger så stora tillgångar som den andre.

Efter detta kan vi övergå till beroenden av typ II+, det vill säga där en persons välstånd har positiva effekter på den andres välbefinnande. En enkel modell kan konstrueras utifrån antagandet att en person med denna typ av preferenser får samma ökning av välbefinnandet när den andre får en viss välståndsökning som hon skulle ha fått om hon själv fick en viss andel av denna välståndsökning. Om till exempel denna andel är en tiondel så skulle hennes välbefinnande öka lika mycket när den andra får 1000 kronor som när hon själv får 100 kronor, lika mycket när den andra får 50000 kronor som när hon själv får 5000 kronor, etc. Matematiskt kan detta uttryckas genom att tilldela den första personen en faktor k_1 sådan att $u_1(x, y') = u_1(x + k_1 y, 0)$ och den andra en faktor k_2 sådan att $u_2(x, y') = u_2(0, y + k_2 x)$. Vi kan dessutom anta att $u_1(x, 0)$ och $u_2(0, y)$ är växande funktioner. Detta resulterar i följande villkor för när en välståndsfördelning (x', y') är Pareto-mässigt minst lika bra⁷⁴ som en välståndsfördelning (x, y) :

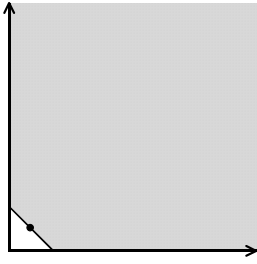
(x', y') är Pareto-mässigt minst lika bra som (x, y) om, och endast om:

$$x' + k_1 y' = x + k_1 y \text{ och } y' + k_2 x' = y + k_2 x.^{75}$$

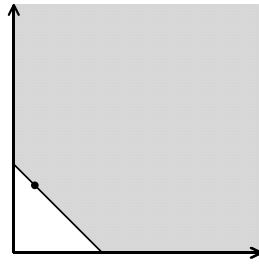
Detta villkor har flera intressanta specialfall. Om $k_1 = k_2 = 0$ är vi tillbaka i det föregående, "klassiska" fallet, som illustreras i figurerna B3.1 och B3.2. Om $k_1 = k_2 = 1$ är båda samhällsdeltagarna strikta "utilitarister" som värderar fördelar för andra alldeles lika högt som de värderar fördelar för sig själva. Det senare specialfallet illustreras i figur B3.3 och B3.4, med jämlik respektive ojämlig utgångspunkt.

⁷⁴ Denna terminologi är något oegentlig. Vad som avses är att x' är minst lika bra som x , att y' är minst lika bra som y , samt att antingen x' är bättre än x eller y' bättre än y .

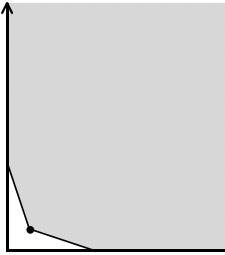
⁷⁵ När $k_1 \neq 0 \neq k_2$, kan villkoret förenklas till det följande: $-k_2 = (y' - y)/(x' - x) = -1/k_1$.

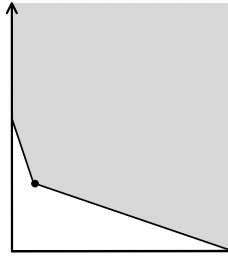
Figur B3.3

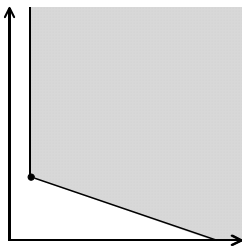
Figur B3.4

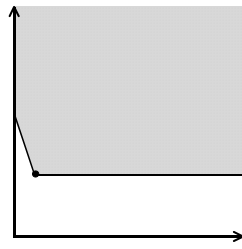
Figur B3.5

Figur B3.6

Figur B3.7

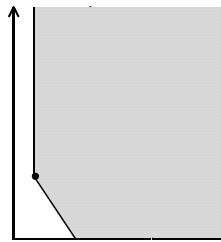
Figur B3.8

Figurerna B3.5, B3.6, B3.7 och B3.8 visar fall där k_1 och k_2 befinner sig någonstans mellan 0 och 1, det vill säga där båda individerna har typ II+-preferenser, men ändå fäster störst vikt vid den egna situationen. I figur B3.5 har båda individerna från

början lika stora materiella tillgångar, och de har också båda II+-preferenser med faktorn $1/3$, det vill säga $k_1 = k_2 = 1/3$. Det betyder att var och en hämtar lika mycket tillfredsställelse av att den andre får en förbättring av en viss storlek som om hon själv skulle ha fått en förbättring som är en tredjedel så stor.

I figurerna B3.6, B3.7 och B3.8 har vi, liksom i figur B3.2 ett mera ojämnt utgångsläge: en av de båda deltagarna har från början tre gånger så stort välstånd (materiella tillgångar) som den andre. I figur B3.6 har de båda preferenser av typ II+ med faktorn $1/3$. I figur B3.7 har bara den rike sådana preferenser, medan den fattige har klassiska (oberoende) preferenser. ($k_1 = 0, k_2 = 1/3$) Med andra ord ökar den rikes välbefinnande om den fattige får det bättre, medan den fattige inte påverkas av förbättringar för den rike. I figur B3.8 är det tvärtom ($k_1 = 1/3$ och $k_2 = 0$).

En viktig slutsats kan dras ur dessa diagram: Typ II+ preferenser har (i jämförelse med klassiska preferenser) effekten att fler möjliga situationer (punkter i planet) blir Pareto-effektiva. Om man önskar finna ett preferensmönster som utesluter vissa klassiskt Pareto-effektiva förändringar (till exempel därför att man finner dem orättvisa), har man ingen hjälp av typ II+ preferenser. Där-
emot inträder ett annat, ur rättvisesympunkt intressant fenomen i det något extrema fall där den rike vinner mer på förbättringar för den fattige än på förbättringar för sig själv. En sådan situation illustreras i figur B3.9 ($k_1 = 0$ och $k_2 = 1,5$).

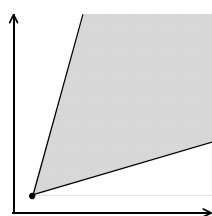
Figur B3.9

I detta fall kommer vissa omfördelningar (det vill säga förändringar med $x+y$ konstant) att vara Pareto-effektiva. Detta fall diskuterades av Hochman och Rogers, som hävdade att de rika i praktiken ofta

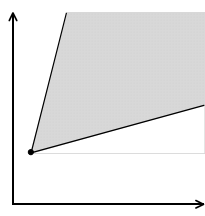
har så mycket att vinna på förbättringar för de fattiga att skatteöverföringar från rika till fattiga förbättrar allas situation, och därför är Pareto-effektiva.⁷⁶

Vi kan nu övergå till att betrakta beroenden av typ II-. Matematiskt kan vi använda samma slags modell som för typ II+. Med andra ord kan vi utgå från att varje individ, när den andra får en välståndsökning, av detta får en minskning i välbefinnandet som har samma storlek som en viss andel av den minskning i välbefinnandet hon skulle ha fått av att själv få en lika stor minskning av välståndet. Antag till exempel att denna andel är en tredjedel. Om den ena deltagaren då får ett tillskott med 3000 kronor leder detta till att den andras välbefinnande minskar lika mycket som det skulle ha gjort om hon själv förlorat 1000 kronor. I matematiska termer kan detta uttryckas med följande villkor för att välståndsfördelningen α', y' skall vara Pareto-mässigt minst lika bra som välståndsfördelningen α, y :⁷⁷

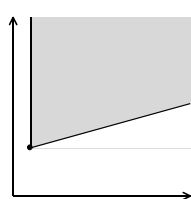
$$x' - k_1 y' = x - k_1 y \text{ och } y' - k_2 x' = y - k_2 x$$

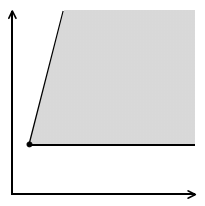
Figur B3.10

Figur B3.11

Figur B3.12

Figur B3.13

⁷⁶ Hochman och Rogers 1969.

⁷⁷ När $k_1 \neq 0 \neq k_2$ kan detta förenklas till $k_2 = (y' - y)/(x' - x) = 1/k_1$.

Figurerna B3.10 och B3.11 visar effekterna av denna typ av preferenser hos båda deltagarna ($k_1 = k_2 = 1/3$), med jämlik respektive ojämlik utgångspunkt. I figur B3.12 har endast den rike denna typ av preferenser, medan den fattiga har klassiska (oberoende) preferenser. I figur B3.13 är det tvärtom. Det senare fallet svarar mot en diskussion av Ahn, som förutsatte att de rikas lyxkonsumtion minskar de fattigas välbefinnande.⁷⁸

Det är instruktivt att jämföra figurerna B3.7 och B3.13. Jämförelsen visar att typ II-preferenser hos de fattiga Pareto-förbjuder de mest ojämlika fördelningarna, men att typ II+preferenser hos de rika inte gör det. Med andra ord: Om de rika mår väl av att de fattiga får det bättre, så förhindrar inte detta ojämlika fördelningar från att vara Pareto-effektiva. Om däremot de fattiga mår sämre av att de rika får det bättre, så förhindrar detta ojämlika fördelningar från att vara Pareto-acceptabla.

Positionella preferenser ingår i typ II-, men det kan också vara av intresse att behandla dem mera direkt. En mycket enkel modell av positionella preferenser i ett tvåpersonerssamhälle kan byggas upp på följande sätt: Om den förste individen har x enheter av välstånd, och den andre har y enheter, kan vi använda skillnaden $x-y$ som måttetal på den förste individens position i relation till y . Ju högre $x-y$ är, i desto bättre position är x i förhållande till y . På motsvarande sätt kan vi använda $y-x$ som måttetal på y 's position i förhållande till x .

Vi kan nu införa en faktor p_1 som anger hur stor vikt den förste individen fäster vid den positionella faktorn i relation till ägandets materiella aspekter, och en motsvarande faktor p_2 för den andra individen. Välbefinnandet kan då härledas som en funktion ur välståndsfördelningen, på följande sätt:

$$u_1(x,y) = u_1(x+p_1(x-y),0) \text{ och } u_2(x,y) = u_2(0,y+p_2(y-x)).$$

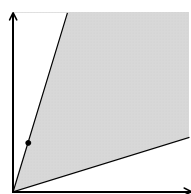
⁷⁸ Ahn 1990.

Det följer att en övergång från $\langle x, y \rangle$ till $\langle x', y' \rangle$ är Pareto-effektiv om och endast om:⁷⁹

$$x' + p_1(x' - y') = x + p_1(x - y) \text{ och } y' + p_2(y' - x') = y + p_2(y - x)$$

Det behövs inga nya diagram för att illustrera Pareto-effektivitet i denna modell av positionella preferenser, utan vi kan återanvända några de diagram som återgavs ovan. Figur B3.11 illustrerar ett fall där båda individerna i vårt tvåpersonerssamhälle har positionella preferenser ($p_1 = p_2 = 1/2$). Figur B3.12 illustrerar ett fall där endast den rike har sådana preferenser medan den fattige har klassiska preferenser ($p_1 = 0$ och $p_2 = 1/2$). Figur B3.13 visar det omvända fallet ($p_1 = 1/2$ och $p_2 = 0$).

Slutligen kan vi jämföra effekterna av positionella preferenser med effekterna av att eftersträva en jämlik fördelning. Det vanligaste måttet på ojämlikhet är den så kallade Gini-koefficienten. Låt oss återigen utgå från vårt modellsamhälle där den rike har tre gånger större tillgångar än den fattige, det vill säga den ursprungliga fördelningen är $\langle 1, 3 \rangle$. Det skuggade området i figur B3.14 består av alla sociala tillstånd som är jämligare än $\langle 1, 3 \rangle$ (givet att vi mäter ojämlikhet med Gini-koefficienten).⁸⁰

Figur B3.14

⁷⁹ Om $p_1 \neq 0 \neq p_2$, kan detta uttryck förenklas till: $p_2/(1+p_2) = (y' - y)/(x' - x) = (1+p_1)/p_1$

⁸⁰ Det kan visas geometriskt att om halva befolkningen har x enheter vardera av materiella tillgångar, och den andra halvan har y enheter var, och $x=y$, så är Gini-koefficienten $(y-x)/(2x+2y)$. Eftersom Gini-koefficienten för $\langle 1, 3 \rangle$ är $1/4$, följer det att Gini-förbättringar av detta utgångsläge karakteriseras av formeln $x/3 = y = 3x$.

Om vi jämför figurerna B3.11 och B3.14, finner vi att kravet om Gini-förbättring (det vill säga ökad jämlikhet) har effekter som är mycket snarlika dem av att kräva Pareto-effektivitet i termer av typ II-preferenser ($k_1 = 1/3$). I närområdet (det vill säga om $x=9$) sammanfaller figur B3.13 (beroende av typ II- hos den fattige) med snittet av figurerna B3.2 (klassisk Pareto-optimalitet) och B3.14 (Gini-förbättring). Annorlunda uttryckt: Vid positionella preferenser, liksom andra preferenser som uttrycker beroenden av typ II-, kan Pareto-effektivitet med avseende på välbefinnande under vissa villkor sammanfalla med jämlikhet i termer om välstånd.

Referenser

- Ahn, Kookshin (1990) "The Sense of Relative Poverty and Its Effects on the Equity–Efficiency Tradeoff", *Journal of Economic Development* 15:191–198.
- Alexander, Larry och Maimon Schwartzschild (1987), "Liberalism, Neutrality, and Equality of Welfare vs. Equality of Resources", *Philosophy and Public Affairs* 16:85–110.
- Aristoteles, *Retoriken*.
- Arneson, Richard J (1989) "Equality and equal opportunity for welfare", *Philosophical Studies* 565:77–93. [Översatt som "Jämlikhet och lika välfärds möjligheter", ss 98–115 i SO Hansson (red) *Idéer om jämlikhet*, 1996.]
- Arneson, Richard J (1990), "Liberalism, Distributive Subjectivism, and Equal Opportunity for Welfare", *Philosophy and Public Affairs* 19:158–194.
- Arrow, Kenneth J. (1963) "Uncertainty and the Welfare Economics of Medical Care", *American Economic Review* 53:941–973.
- Arrow, Kenneth J. (1973), "Some Ordinalist–Utilitarian Notes on Rawls's Theory of Justice", *Journal of Philosophy* 70:245–263.
- Axelsson, Roger m.fl. (1988), *Resursfördelningsteori*, Studentlitteratur.
- Berlin, Isaiah (1984) *Fyra essäer om frihet*, Stockholm.
- Blomquist, Sören (1999) *Dagis och drivkrafter – en ESO-rapport om fördelningpolitik och offentliga tjänster*, Ds 1999:67.

- Bronfenbrenner, Martin (1973), "Equality and Equity", *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 409:9–23.
- Browning, Edgar K (1989) "Inequality and Poverty", *Southern Economic Journal* 55:819–830.
- Charnes, A., W.W. Cooper och E. Rhodes (1978) "Measuring efficiency of decision making units", *European Journal of Operational Research* 2:429–444.
- Cornes, Richard och Todd Sandler, *The theory of externalities, public goods, and club goods*, andra upplagen, Cambridge University Press 1996.
- Cudd, Ann E (1996) "Is Pareto Optimality a Criterion of Justice", *Social Theory and Practice* 22(1):1–34.
- Daniels, Norman (1990) "Equality of What: Welfare, Resources, or Capabilities?", *Philosophy and Phenomenological Research* 50:273–296.
- Douglas, Mary och Baron Isherwood (1979), *The World of Goods. Towards and Anthropology of Consumption*, London, Allen Lane.
- Dworkin, Ronald (1981a) "What is Equality? Part 1: Equality of Welfare", *Philosophy and Public Affairs* 10:185–246.
- Dworkin, Ronald (1981b), "What is Equality? Part 2: Equality of Resources", *Philosophy and Public Affairs* 10:283–345.
- Dworkin, Ronald (1987) "What is Equality? Part 3: The Place of Liberty," *Iowa Law Review* 73(1):1–54.
- Farrel M.J. (1957), "The measurement of productive efficiency", *Journal of the Royal Statistical Society (A)* 120:253–281.
- Gallie, W.B. (1955) "Essentially Contested Concepts", *Proceedings of the Aristotelian Society* 56:167–198.
- Gray, John (1978) "On Liberty, Liberalism and Essential Contestability", *British Journal of Political Science* 8:385–402.
- Hansson, Sven Ove (1984) "Jämlikhet – ett förlegat mål?", ss 37–55 i Sven Ove Hansson, Leif Holgersson och Rune Åberg, *Hur ska vi ha det med jämlikheten?*, Tiden.
- Hansson, Sven Ove (1988) "Rights and the Liberal Paradoxes", *Social Choice and Welfare* 5:287–302.

- Hansson, Sven Ove (1989) *Frihet, jämlikhet, broderskap!*, Tiden.
- Hansson, Sven Ove (1992) "A Procedural Model of Voting", *Theory and Decision* 32:269–301.
- Hansson, Sven Ove (1996) "Social Choice With Procedural Preferences", *Social Choice and Welfare* 13:215–230.
- Hansson, Sven Ove (2000a) *The Structure of Values and Norms*, Cambridge University Press, in press.
- Hansson, Sven Ove (2000b) "The Modes of Value", *Philosophical Studies*, in press.
- Hansson, Sven Ove (2000c) "Equity, Equality, and Egalitarianism", *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie* (ARSP), in press.
- Hansson, Sven Ove och Jörgen Hermansson (1992) (red.), *Idéer om demokrati*, Tidens förlag.
- Hart, H.L.A. (1961) *The Concept of Law*.
- Hirsch, Fred (1976) *Social Limits of Growth*, Harvard University Press, Cambridge Mass.
- Hochman, Harold M och James D Rogers (1969), "Pareto Optimal Redistribution", *American Economic Review* 59:542–557.
- Le Grand, Julian (1990) "Equity versus Efficiency: The Elusive Trade-off", *Ethics* 100:554–568.
- Le Grand, Julian (1991), *Equity and Choice. An Essay in Economics and Applied Philosophy*, London, Harper Collins Academic.
- MacRae, D (1986) "The issue of standing in cost-benefit analysis", *Journal of Policy Analysis and Management* 5(4):665-682.
- Miller, David (1980) "Social Justice and the Principle of Need", ss 173–197 i Michael Freeman och David Robertson (utg.), *The Frontiers of Political Theory*. [Översatt i Sven Ove Hansson utg., *Idéer om jämlikhet*, 1996.]
- Miller, David (1983) "Linguistic Philosophy and Political Theory", ss 35–51 i David Miller och Larry Siedentop (utg.), *The Nature of Political Theory*.

- Mitchell, Deborah (1995) "Is there a trade-off between the efficiency and effectiveness goals of income transfer programs?", *Journal of Income Distribution* 5:111–135.
- Nagel, Stuart S (1986) "Efficiency, effectiveness and equity in public policy evaluation", *Policy Studies Review* 6:99–120.
- Ng, Yew-Kwang (1985) "Equity and Efficiency vs. Freedom and Fairness: An Inherent Conflict", *Kyklos* 38:495–516.
- Nye, John Vincent (1990) "The conflation of productivity and efficiency in economics and economic history' – A comment", *Economics and Philosophy* 6:147–152.
- Rawls, John (1972) *A Theory of Justice*.
- Rawls, John (1975) "A Kantian Conception of Equality", *Cambridge Review*, februari, ss 94–99.
- Roemer, John (1985) "Equality of Talant", *Economics and Philosophy* 1:151–187.
- Roemer, John (1992) "The Morality and Efficiency of Market Socialism", *Ethics* 102:448–464.
- Sagoff, Mark (1986) "Values and Preferences", *Ethics* 96:301–316.
- Saraydar, Edward (1989) "The conflation of productivity and efficiency in economics and economic history", *Economics and Philosophy* 5:55–67.
- Saraydar, Edward (1990) "The inefficiency of some efficiency comparisons. A reply to Nye", *Economics and Philosophy* 6:153–155.
- Saraydar, Edward (1991) "Productivity and X-efficiency", *Economics and Philosophy* 7:91–92.
- Scanlon, TM (1975) "Preference and Urgency", *Journal of Philosophy* 72:655–669.
- Schmidt, Volker H (1994) "Some Equity–Efficiency Trade-Offs in the Provision of Scarce Goods: The Case of Lifesaving Medical Resources", *Journal of Political Philosophy* 2:44–66.
- Sen, Amartya (1970) "The Impossibility of a Paretian Liberal", *Journal of Political Economy* 78:152–157.
- Sen, Amartya (1982) "Equality of What", ss 353–369 i Amartya Sen, *Choice, Welfare and Measurement*.

- Sen, Amartya (1985a) *The Standard of Living*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Sen, Amartya (1985b) "Rights and Capabilities", i Ted Honderich (utg) *Morality and Objectivity*, London.
- Sen, Amartya (1987) *On Ethics and Economics*, Basil Blackwell, Oxford.
- Singh, Harinder och Roger Frantz (1991) "The conflation of productivity and efficiency in economics and economic history", *Economics and Philosophy* 7:87–89.
- Smith, Adam (1808) *The Theory of Moral Sentiments* 11:e upplagan, Edinburgh.
- Suzumura, Kotaro (1981) "On Pareto-Efficiency and the No-Envy Concept of Equity", *Journal of Economic Theory* 25:367–379.
- Swanton, Christine (1985) "On the 'Essential Contestedness' of Political Concepts", *Ethics* 95:811–827.
- Varian, Hal R (1974) "Equity, Envy, and Efficiency", *Journal of Economic Theory* 9:63–91.
- Vohra, R (1992) "Equity and Efficiency in Nonconvex Economies", *Social Choice and Welfare* 9:185–202.
- Wilkinson, Richard (1994) "Health, redistribution and growth", ss 24–43 i Andrew Glyn and David Miliband, utg., *Paying for Inequality*, Rivers Oram Press.

Justice and Efficiency Summary

In public debate on economic policy, justice and efficiency are two central terms that appear to be in contradiction to each other. In economic politics we have, it is asserted, a choice between these two ideals. If we want to achieve the one, it has to be at the cost of the other. This contradiction appears particularly significant within the public sector economy, since this sector is subject to stiff demands in terms of both justice and efficiency. It is thus reasonable to ask: Should we tone down analyses in terms of efficiency in favour of analyses in terms of justice?

The purpose of this document is to help answer this question. The method I used is an analysis of ideas: I intend to clarify the relationship between justice and efficiency. This relationship is not at all as simple or unequivocal as it is often portrayed.

Justice

Justice is a controversial concept that is used in many different ways. The majority of the conceptions of justice that occur in public debate can be attributed to either of two main interpretations of the concept. The one is *equality*. Equality means – very roughly – that all people should have the same rights, and that all the resources available in society should be distributed as

equally as possible. The other interpretation is that of 'status-quo fairness', that is to say, the view that each and every person should be entitled to retain what they have been given or acquired in a lawful manner. The political struggle between the left and the right wings can to a considerable extent be considered to be a struggle about the scope afforded each of these principles of justice.

Equality in the political sense is not the same as equal distribution. In some cases, equal distribution may even tend to conflict with current ideals of equality. (One example might be the idea of allocating insulin in equal doses to diabetics and non-diabetics alike. A distribution according to needs would be more in line with equality in this case.) However, equality can be defined as *equal distribution with the aim of achieving justice*. To strive for equality is to strive for an equal distribution of something, while doing this with the aim of achieving justice.

Efficiency

The core meaning of the concept of efficiency can be expressed as "goal achievement". Being efficient means achieving certain objectives. In some contexts, the word "efficiency" is used about the achievement of a single objective. But in most economic contexts, efficiency refers to two or more objectives. The general definition can be expressed as follows:

Efficiency in respect of a given set of objectives is attained if and only if none of these objectives can be achieved to a higher degree without some of the other objectives being achieved to a lesser degree.

The various types of efficiency can be categorized according to the goal dimensions that they refer to. Single-dimensional efficiency occurs, for instance, in the form of various measures of total production, such as the gross domestic product (GDP). An important form of two-dimensional efficiency is cost-efficiency. We are dealing here with two objectives, one of which is keeping costs down and the other is usually to maximise production of some goods or services. Another form of two-dimensional effectiveness is productivity, measured for instance in terms of production quantity per hour worked. The two objectives here are maximisation of production quantity and minimisation of work input.

The most important form of multidimensional efficiency is Pareto efficiency, also known as Pareto optimality. It consists of the efficient distribution of a resource among a group of persons. For an allocation to be a Pareto optimum, nobody should be able to get more without somebody else then getting less. The Pareto optimum has a central position in economic analysis, and has justifiably been described as "the normative standard of economics".

The word "efficiency" has in some contexts been given a secondary connotation of one-sided concentration on quantifiable objectives, sometimes downright insensitivity and disregard of human and environmental values. This is, however, not a part of the efficiency concept. Objectives that are soft or difficult to quantify can constitute dimensions in the analysis of efficiency, just as well as easily quantifiable economic parameters.

What needs to be just or efficient?

It is not enough to discuss justice and efficiency on a purely abstract level. It is also necessary to ask the question: What needs to be just or efficient? What do we need to distribute in accordance with justice and what needs to be attained efficiently?

A simple answer to both these questions might be "all good things that people want". But it is not quite so simple as this. There are a lot of things that are good or desirable but can nevertheless not reasonably be included since they are not a public matter. For instance, there is no reason in principle why we could not talk about an efficient distribution of marriage partners or equal distribution of happiness. But not many people would like to see any social action in these areas, quite simply because we consider this to be something which each and every one of us should strive after in our own lives, and which society should not attempt to either distribute or optimise.

Both the questions "what is to be distributed in accordance with justice" and "what is to be attained efficiently" can for the most part be referred back to one and the same basic question, namely "What is the individual good that society should be striving for?" One reasonable answer is "welfare". This is also the usual answer in most economic contexts. The concept of welfare is, however, not very well defined. There are two quite different interpretations of this term. According to one interpretation, welfare is concerned with peoples' inner states. According to this interpretation a person's welfare is greater, the happier or more satisfied she is. According to the other interpretation, welfare is about peoples' external circumstances. Then a person's welfare is greater the more her needs are satisfied. Among the needs commonly refer-

red to in this context are food, health, housing, care and education.

In many cases, the striving for external welfare coincides with that for inner welfare. Proposals for increased external welfare are usually made under the assumption that as a consequence inner welfare will also increase. In a more precise discussion, however, the two concepts of welfare should be distinguished between.

Conflicts between the concepts

Both justice and efficiency are very general principles that do not *in themselves* conflict with each other. There is no logical contradiction between the two concepts, rather, any contradiction or conflict that does occur must originate from their *application* in different social situations and circumstances.

In order to be able to account for such conflicts, we need to specify the concepts of justice and efficiency. Here, we will keep to the most prominent concepts of justice, namely status-quo fairness and equality. Furthermore, we will keep to two concepts of efficiency, namely Pareto efficiency and production volume. Each of these four concepts can be applied to different comparison objects, of which the most fundamental are the two variants of welfare, namely inner welfare and material external welfare. This gives us a large number of possible combinations. To begin with we are going to focus on material welfare, that is, we will consider conflicts between the application of the two concepts of justice and the two concepts of efficiency to material welfare.

It is commonly assumed that there is a general conflict between justice and efficiency. This is, however, an oversimplified view. A more detailed analysis

shows that conflicts can also occur between the two types of efficiency and between the two types of justice.

Conflicts *between the two types of efficiency* are rarely discussed, but are nevertheless decidedly real. Hence, a conflict between production volume and Pareto efficiency arises on each occasion when somebody's interests are sacrificed in the name of economic progress, in other words, when there is a change for the worse for one person or group of persons in order to promote general economic development. Each time an employee loses her job due to a company rationalisation, or a small entrepreneur is put out of business by a competitor who can maintain lower prices, Pareto efficiency gave way to demands for other types of efficiency, such as a high production volume (and/or high productivity).

Conflicts *between the two concepts of justice* are also very common. The political struggle between left and right is largely a matter of the relative weight assigned to equality and status quo fairness.

Furthermore, there are several types of conflict between justice and efficiency. Conflicts *between Pareto efficiency and equality* occur in every situation in which better results can be achieved for all by renouncing equality. Conflicts *between production volume and equality* occur in every situation in which total production can be made higher by renouncing equality. Conflicts *between production volume and status-quo fairness* occur when the interests of individuals are put aside in favour of "economic progress". When a company improves its competitiveness by measures that make employees redundant, it is not just Pareto efficiency but also status-quo fairness that has to give in to maximisation of total production.

Human interdependence

The prevalent view of the relationship between material welfare and inner welfare is that each individual's inner welfare can be regarded as an increasing function of her material welfare – the more material welfare, the more inner welfare. A crucial weakness in this model is that it is based on the assumption that each individual's well-being depends only on her *own* external circumstances. In actual fact, one individual's well-being can also depend to a high degree on the external circumstances of *others*.

Such dependence can take many different forms. One of these appears to have particularly great practical significance, namely the function of property to create or confirm social status. Using Hirsch's terminology, property with this function can be called "positional goods". This term refers to the fact that this property affects the owner's position in the social hierarchy. A clear example of this was colour TV at the time of its introduction. There was a certain social status in having a colour TV set. Not having colour TV was undoubtedly a slight disadvantage in itself, but it was in addition associated with low status. This low-status effect was of course accentuated as more and more people acquired colour TV.

In this case access to the positional property increases with economic growth. TV sets have become so ordinary that they have to a large extent lost their roles as position markers. But when access to positional property increases, their roles are taken over by new types of objects. Access to the actual positions in the social hierarchy is nevertheless limited. Competition for positional property has therefore been described as a zero sum game, and this is to some extent correct.

The positional effect has a very interesting influence on Pareto efficiency. This can be shown by determining the Pareto optimum on the level of inner welfare (well-being), in other words, if we determine what the social changes lead to an improvement in the well-being of some people, but do not lead to a decrease in the well-being of any of the other individuals included in the comparison. What are the influences on this type of Pareto optimum of the positional effects of property, i.e. of the fact that the attainment of a certain amount of property is more valuable to the individual the fewer people have reached it? The answer is, somewhat surprisingly: The influence of the positional effect is largely similar to that of demanding equality in terms of material welfare. In other words, Pareto efficiency in terms of inner welfare and equality in terms of material welfare coincide under these circumstances.

Choose the right goal dimensions!

There is thus no general conflict between justice and efficiency. There are instead complex relationships between the various social objectives that can be expressed in terms of justice and of efficiency. These relationships can take the form both of conflict and of coincidental interest. On some occasions, two forms of justice can be in conflict, on other occasions two forms of efficiency, on still other occasions one form of justice and one form of efficiency. To conclude from these complex relationships that there is a general conflict between justice in itself and efficiency in itself is not a scientific analysis, but rather a piece of rhetoric. For scientific purposes, we need to keep the analysis on a more detailed level. It is important to discuss the conflicts that exist between certain forms of

justice and certain forms of efficiency, and this discussion should be kept to the specified level where the real conflicts of objectives exist.

When the concepts of justice and efficiency are used in a scientific analysis, it is necessary to clarify the type of justice and the type of efficiency that are intended. With respect to efficiency, this can take the form of a dimension analysis. The first step in such an analysis consists of finding out what the intended dimensions are, in other words, in terms of what goals efficiency is strived for. The second step is to decide whether the right goals have been chosen. Does each of them really represent something worth aiming at, and is everything worth aiming at included among the established objectives?

An example: Suppose someone is discussing efficiency in a hospital surgical department in terms of the number of operations carried out per unit of currency. Here we have two-dimensional efficiency, of the type cost-effectiveness. The two established objectives are that the activities should cost as little as possible, and that as many people as possible in need of an operation should be operated on. Not much reflection is required to realise that important objectives for surgical activities have been lost in this reduction to two dimensions. This applies particularly to objectives concerned with the quality of health care and of nursing.

When you see such omissions, it is important to realise that it is not the fundamental concept of efficiency, or the idea of conducting an analysis in terms of efficiency that has fallen short. It is instead the choice of dimensions of efficiency that can be criticised. Nothing prevents us from including quality objectives in an analysis of the efficiency of medical care, or objectives concerning educational and psycho-

logical quality in an analysis of the efficiency of child care.

In these and many other cases, we need new measures of efficiency that take objectives into consideration that have been neglected in previous efficiency analyses. The need for such a more developed analysis is particularly great in the public sector, which, in accordance with its brief, has important quality objectives to work to. This means that new dimensions may have to be added in discussions of efficiency.

Thus, justice does not require of us that we give up the demand of efficiency, i.e. goal satisfaction. However, our analysis must be adapted to reflect the multifaceted objectives that we have established, especially for public sector activities.